

מאמרים

הצעות ליישוב בדוויי הנגב בימי טרום וראשית מדינת ישראל: 1948-1949

חבצלת יהל

מבוא

שאלת התיישבות הקבע של הברווים בנגב ומתכונתה העסיקה את הרשויות במדינת ישראל מאז הקמתה ולאורך כל שנותיה. עד שלהי שנות החמישים של המאה הקודמת גרו הברווים באוהלים ניידים ולא הביעו עניין במעבר להתיישבות קבע.¹ בשנות השישים החלו הרשויות להקים עבורם יישובים בהדרגה, בתגובה להקמתם הספונטנית של מאות מבני קבע. כיום מתגוררת ביישובים שהקימה המדינה עבור הברווים בנגב מרבית האוכלוסייה המונה מעל ל-240,000 איש.² היתר, כ-80,000 איש, מתגוררים מחוץ ליישובים מוסדרים. במשך השנים הוצעו סיבות רבות לאי הרצון של חלק מהברווים לגור ביישובים מוסדרים. אחת הטענות המרכזיות קושרת זאת לאופי העירוני של היישובים ולכך שלא הוקמו לברווים יישובים כפריים-חקלאיים.³ חומרים ארכיוניים חושפים כי במלחמת העצמאות ומיד לאחריה העלו גורמים מרכזיים בממסד הישראלי הצעות הנוגעות לאופי ההתיישבות הברווית בנגב ומיקומה, ולמתכונתה ככפרים חקלאיים. במאמר זה נסקרות הצעות אלה במטרה להבין את הרקע להן, את השיקולים אשר עמדו מאחוריהן וכן מדוע הן לא קודמו. ייבחנו גם השפעתם של שיקולים כלכליים, מדיניים, ביטחוניים, העלייה וההתיישבות היהודית, והיבטים הקשורים באורחות חייה של החברה הברווית דאז.

- 1 פרוטוקול ועדת המשנה של ועדת הפנים לענין הסיוור בנגב, 16.6.1953, ארכיון הכנסת; יצחק יעקובי, 'ברווים מיעוט עשיר בישראל', דבר, 20.7.1956.
- 2 יריב אביטבול, 'אמדרן אוכלוסיית הברווים בנגב', 17.5.2017, (לא פורסם). על פי סקרי הרשות לפיתוח והתיישבות הברווים בנגב, באדיבות המחבר.
- 3 האגודה לזכויות האזרח בישראל, 'זכויות האוכלוסייה הערבית בישראל: נייר עמדה המוגש לוועדה הממשלתית להצעת מדיניות להסדרת ההתיישבות הברווית בנגב', 3.6.2008, עמ' 21. <http://www.acri.org.il/pdf/Goldberg.pdf> נדלה בתאריך 20.5.2017.

החברה הבדווית והמחלוקת בסוגיות הקרקעות וההתיישבות זכו להתעניינות מחקרית לא מבוטלת לאורך השנים.⁴ עם זאת, מחקרים גאוגרפיים-היסטוריים מעטים התמקדו בטיפול בסוגיות אלה בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. בין המחקרים אפשר לציין את עבודותיהם של זאב זיוון, אשר דן ביחסי היהודים והבדווים בשנות הארבעים והחמישים, של חנינא פורת, אשר עסק בתכניות הפיתוח בנגב ובמעבר הבדווים מנוודות לעיור, ואת עבודות הדוקטור של סעיד כוזלי ושל חבצלת יהל אשר הציגו היבטים שונים של מדיניות ישראל בנושאי קרקע והתיישבות.⁵ ככל הנוגע לבדווים במהלך מלחמת העצמאות, ראויים

4 טוביה אשכנזי, **הבדווים בארץ-ישראל**, ירושלים 2000 (הוצאה מחודשת של המחקרים שפורסמו בשנות החמישים); עמנואל מרקס, **החברה הבדווית בנגב, תל-אביב 1974** (להלן: מרקס, החברה הבדווית בנגב); גדעון מ' קרסל, **פרטיות לעומת שכטיות: דינמיקה של קהילת בדווים בתהליך התעיירות, תל-אביב 1976**; יוסף בן-דוד, **הבדווים בנגב 1900-1960**, בתוך: מרדכי נאור (עורך), **יישוב הנגב 1900-1960**, ירושלים 1985 (להלן: נאור [עורך], **יישוב הנגב**, עמ' 81-89; אבשלום שמואלי, **התנחלות הנוודים וקץ הנוודות בארץ ישראל**, **מדע, חוב' יט (תשל"ד)**, עמ' 156-160; אריק רודניצקי, **החברה הבדווית בנגב**, נווה אילן 2011; Emanuel Marx and Avinoam Meir, 'Land, Town Planning: The Negev Bedouin and the State of Israel', *Geography Research Forum*, Vol. 25 (2005), pp. 43-61; Gideon M. Kressel, Joseph Ben-David and Khalil Abu Rabi'a, 'Changes in Land Usage by the Negev Bedouin since Mid-Nineteenth Century', *Nomadic People*, Vol. 28 (1991), pp. 28-55; David Grossman, *Rural Process-Pattern Relationships: Nomadization, Sedentarization, and Settlement Fixation*, New York 1992; Deborah Shmueli and Rassem Khamaisi, *Israel's Invisible Negev Bedouin: Issues of Land and Spatial Planning*, Cham 2015; Frank Stewart, 'Customary Law among the Bedouin', in: Dawn Chatty (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the Twenty-First Century*, Leiden 2006, pp. 239-279; Falah Ghazi, 'Israeli State Policy toward Bedouin Sedentarization in the Negev', *Journal of Palestine Studies*, Vol. 18, No. 2 (1989), pp. 71-91; Aref Abu-Rabi'a, *A Bedouin Century: Education and Development among the Negev Tribes in the Twentieth Century*, New York 2001; Shaul Krakover, 'Demographic Examination of the Bedouin Settlement Program and its linkage to their Claims on Lands', *Studies in the Geography of Israel*, Vol. 16 (2002), pp. 220-246; Seth J. Frantzman, Noam Levin and Ruth Kark, 'Counting Nomads: British Census Attempts and Tent Counts of the Negev Bedouin 1917 to 1948', *Population, Space and Place*, Vol. 20, No. 6 (2014) pp. 552-568 (לספור נוודים).

5 זאב זיוון, **יחסי הישוב והבדווים בנגב: חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר התיישבות בשנות ארבעים והחמישים**, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 1990 (להלן: זיוון, **יחסי הישוב והבדווים**); חנינא פורת, **הבדווים בנגב בין נוודות לעיור: 1947-1973**, באר שבע 2009; הנ"ל, **מדיניות הפיתוח ושאלת הבדווים בנגב בשנותיה הראשונות של המדינה, 1948-1953**, עיונים בתקומת ישראל, חוב' 7 (1998) (להלן: פורת, **מדיניות הפיתוח**), עמ' 389-438; סעיד כוזלי, **מדיניות הממסד הישראלי כלפי הבדווים: 1948-1966**, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 2007; סעיד כוזלי, **מדינת ישראל והבדווים בנגב: מדיניות ומציאות בסוגית הקרקע, ההתיישבות והגיוס הצבאי, 1948-2012**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2014; Havatzelet Yahel, *The Policy of the Israeli Government and State Authorities Regarding the Negev Bedouin: 1947-1989*, Dissertation, The Hebrew University 2015 (להלן: יהל, **מדיניות הממשלה הישראלית**).

לציון מחקריהם של מוחמד סואעד על חלקם של הבדווים במלחמה כיריבים וכידידים וכן של חבצלת יהל ורות קרק, אשר הצביעו על שלבי המלחמה בנגב ומעורבות הבדווים בלחימה בגזרות השונות, וחשפו את ההיתר הייחודי שניתן לאלפים מהם לשוב לנגב לאחר שעזבו אותו במהלך הקרבות.⁶ המאמר המוצג כאן משלים, על בסיס מסמכים ראשוניים, היבט נוסף במחקרים אלה, ומאיר סוגיה אשר טרם זכתה לדיון מספק: תכניות ההתיישבות הבדווית בשנים 1948 ו-1949. מתוארים בו העמדה הציונית באשר להתיישבות הבדווים ושלבי מלחמת העצמאות בנגב. לאחר מכן מוצגות באופן כרונולוגי ההצעות למיקום ההתיישבות הבדווית ומתכונתה. החלק האחרון מנתח ומסכם את הממצאים.

נוודות, בדוויי הנגב והעמדה הציונית

באזורים בעולם שבהם חיה אוכלוסייה נוודית, יחסיה עם השלטון מתוחים. אחת הסיבות לכך היא המחויבות של חבריה למסגרת השבטית-נוודית, דבר שיוצר איום על הריבונות של המוסדות השלטוניים.⁷ כדי להקל על השליטה והפיקוח על האוכלוסייה הנוודית, מבקש השלטון המרכזי במקומות שונים בעולם להפוך את הנוודים ליושבי קבע, או לכל הפחות לתחום את אזורי נדידתם ולהרחיקם מהגבולות. יתר על כן, אורח החיים הנוודי נתפס כלא יעיל מבחינה כלכלית וככזה שאינו תואם את צורכי המדינה המודרנית. לפיכך, לא אחת דורש השלטון להעביר נוודים מאזורים מתפתחים שבהם הם היו פרוסים על קרקעות עם פוטנציאל פיתוח למקומות אחרים לשם השגת ניצול יעיל יותר של הקרקע, אם לצורכי חקלאות או לצרכים אחרים.⁸

שבטי הבדווים, אשר כלכלתם התבססה על מקנה, הגיעו לנגב בכמה גלים בעיקר בשלהי המאה השמונה-עשרה וראשית התשע-עשרה.⁹ בריתות פוליטיות נכרתו בין שבטים שונים

6 מוחמד סואעד, 'הבדווים במלחמת העצמאות: בין ציוניות לפלסטיניות', *עלי זית וחרב*, כרך טז, (2017), עמ' 244-280; Havatzelet Yahel and Ruth Kark, 'Israel Negev Bedouin during the 1948 War: Departure and Return', *Israel Affairs*, Vol. 21, No.1 (2015), pp. 48-97 (להלן: יהל וקרק, בדווים בנגב).

7 Philip C. Salzman, *Pastoralists: Equality, Hierarchy, and the State*, Boulder, CO 2004, pp. 103-124 (להלן: זלצמן, רועים).

8 זלצמן, רועים, עמ' 113-120; אבינועם מאיר, המתח בין בדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות, ירושלים 1999, עמ' 11; Anatoly M. Khazanov (ed.), *Nomads and the Outside World*, 2d ed., Madison, WI 1994, p. xlii; Philip S. Khoury and Joseph Kostiner, *Tribes and State Formation in the Middle East*, Berkeley, CA 1990, p. 14; Ruth Kark and Seth J. Frantzman, 'Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement Policies', *Middle Eastern Studies*, Vol. 48 (2012), pp. 487-510

9 עארף אל-עארף, *תולדות באר שבע ושבטיה*, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 166 ואילך; יעקב שמעוני, *ערביי ארץ ישראל*, תל-אביב תש"ז; אבשלום שמואלי, *קץ הנוודות*, תל-אביב 1980, עמ' 95-96; Helmut V. Muhsam, *Bedouin of the Negev: Eight Demographic Studies*, Jerusalem 1966, p. 26; Frank H. Stewart, 'Notes on the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 34 (1991), pp. 97-110; Clinton Bailey, 'Dating the Arrival of

בענייני שליטה במרחב ושימוש במשאבים. המסגרות החדשות כללו כמה שבטים וכונו 'תת-מטות' ו'מטות'. בהדרגה נספחו אל שבטי הברווים הנוודים פלאחים, בעיקר מאזור הנילוס. לפי מחקרים של גדעון קרסל וראובן אהרוני, הם היגרו צפונה בשל שילוב של כוחות דוחפים ומושכים. בין הכוחות הדוחפים הייתה המצוקה הכלכלית במקום מושבם ולחצים פוליטיים ודמוגרפיים, ובין הכוחות המושכים – זמינות הקרקע לעיבוד, הביקוש הגובר לעובדים מיומנים וההשקעות הזרות בתחומי ארץ ישראל תחת השלטון העות'מאני ובהמשך בימי המנדט הבריטי.¹⁰ הברווים התקשרו עם הפלאחים בהסכמי חסות והעמידו לרשותם קרקעות שהיו תחת שליטתם בפועל, תמורת אחוזה מהיבול, והם עצמם המשיכו בעיסוקם המסורתי, קרי מקנה.¹¹ בשלהי התקופה העות'מאנית פעל השלטון להשגת שליטה ופיקוח על שבטי הברווים, ובכלל זה לעודדם להפסיק את הנוודות ולעבור להתיישבות קבע. אחת מהפעולות לכך הייתה ייסודה של באר שבע כמרכז שלטוני, והכרזתה לעיר בשנת 1906. כדי לעודד את הברווים להתיישב בעיר חולקו בה מגרשים ללא תשלום, הוקמו בה בית ספר, טחנת קמח ושוק.¹² הבריטים, שקיבלו את המנדט על ארץ ישראל לאחר תבוסת העות'מאנים במלחמת העולם הראשונה, לא עסקו ביישוב הברווים, אלא התרכזו בגיבוש אמצעי שליטה ופיקוח עליהם. כדי להגביר את הביטחון ולמנוע פשיטות של שבטי הברווים, הם פרסו רשת של תחנות משטרה בנגב.¹³ נוסף על כך הם חוקקו את 'פקודת הפיקוח על הברווים, 1942', שהקנתה להם סמכויות פיקוח ושליטה רחבות.¹⁴ קרסל, יוסף בן-דוד וח'ליל אבו

the Bedouin Tribes in Sinai and the Negev', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 28 (1980), pp. 20-49

10 גדעון מ' קרסל וראובן אהרוני, 'מסעי אוכלוסים ממצרים ללבנט במאות התשע-עשרה והעשרים', *ג'מעה*, חוב' יב (תשס"ד), עמ' 208-209.

11 גדעון מ' קרסל, יוסף בן-דוד וח'ליל אבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל ברואי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי', *המזרח החדש*, חוב' לג (1991) (להלן: קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, תמורות בבעלות), עמ' 47. עוד על החברה השבטית והברווית ראו, אבשלום שמואלי, *קץ הנוודות*, תל-אביב 1980, עמ' 95-96; אמיר גלילי ורות קרק, 'בתי קברות של החברה הברווית בנגב: טיפולוגיה ראשונית ותפרוסת מרחבית, 1900-1966', *המזרח החדש*, חוב' נ (תשע"א), עמ' 117; Frank H. Stewart, 'Notes on the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 34 (1991), pp. 97-110; Anatoly M. Khazanov (ed.), *Nomads and the Outside World*, Madison 1994, (second ed.) עמ' 106.

12 יהושע בן אריה, 'ראשיתה של באר שבע בשלהי התקופה העות'מאנית', בתוך: יהודה גרדוס ואליהו שטרן (עורכים), *ספר באר שבע*, ירושלים 1979, עמ' 55-68; גדעון קרסל ויוסף בן-דוד, 'השוק הברווית: אבן הפינה לייסוד באר שבע', *קתדרה*, חוב' 77 (תשנ"ו), עמ' 39-65; נמרוד לוז, 'יצירתה של באר שבע המורדנית: פרויקט אימפריאלי עות'מאני', בתוך: יהודה גרדוס ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), *באר שבע: מטורפולין בהתהוות*, באר שבע 2008, עמ' 178, 180, 189.

13 קובי הטב-הכהן, *נקודות המשטרה הבריטיות בנגב: 1917-1948*, ירושלים 1996, עמ' 26.

14 'הצעת פקודת הפיקוח על הברווים, 1942', *העתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י)*, מס' 1191, 1943.5.7, עמ' 452.

רביעה מצאו כי בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים עברו רוב השייחים של שבטי
הבדווים בנגב לגור בבאר שבע או בקרבתה, אולם הייתה זו אליטה מצומצמת בלבד. הרוב
המכריע של כ־65,000 הבדווים אשר חיו בנגב באותה עת, ניהל את חייו באוהלים ניידים
ולא גילה כל נטייה לוותר על האוהל ועל הנוודות לטובת מבני קבע.¹⁵

בכתביהם של מנהיגים יהודים בולטים ביישוב, כדוגמת דוד בן-גוריון, לימים ראש
הממשלה הראשון של ישראל וחיים ויצמן, לימים נשיאה הראשון, ההתייחסות לבדווים
הייתה מעטה. ויצמן התייחס אליהם בהקשר ליוזמה משנות העשרים של המאה שעברה,
לכרות ברית בין התנועה הציונית לשייחים הבדווים בדרום.¹⁶ כמו כן התייחס לבדווים
בהקשר ללימוד אורחות חייהם.¹⁷ לא מצאתי מה הייתה עמדתו בסוגיית ההתיישבות של
בדווים בנגב אף על פי שתורתה של פעילותו הדיפלומטית הייתה מכרעת להכללת הנגב
בתחומי מדינת ישראל.¹⁸ בן-גוריון התייחס לצורך ליישב את הבדווים בתזכיר שכתב בשנת
1935 ללואי ברנדייס, אחד המנהיגים הבולטים של ציונות ארצות הברית ושופט בית
המשפט העליון. במסמך הוא התייחס לנגב כפתרון להתיישבות יהודים על רקע התהפוכות
השלטוניות בגרמניה, וכתב בו כי יש בנגב די מקום להתיישבות יהודית לצד הבדווים.¹⁹ הנגב
היה בעל תפקיד מרכזי במשנתו והוא הצהיר כי ללא הנגב לא תחזיק תל-אביב מעמד וכי
מדינה יהודית ללא הנגב משולה לקרתגו – 'עיר מדינה ללא עומק וללא עורף'.²⁰ בהנהגת
היישוב היו שחלקו על עמדה זו.²¹ ביטוי נוסף לעמדתו של בן-גוריון היה בדבריו בקונגרס
הציוני ה־22. קונגרס זה נערך בבזל בין 9 ל־24 בדצמבר 1946 על רקע תכנית מוריסון-
גריידי הבריטית. תכנית זו שיקפה הבנה בין בריטניה לארצות הברית על הקמת 'מחוז נגב'
שיכלול את הנגב הדרומי והמערבי, וינהל בידי ממשל מרכזי בריטי ניטרלי. לפי התכנית
המרחב היישובי היהודי בין באר טוביה לרביבים עתיד היה להיכלל במחוז הערבי, וכך
גם הנגב המזרחי.²² מהתנגדותו של בן-גוריון לתכנית זו אפשר ללמוד כיצד הוא ראה את
הבדווים – כמי שלא עיכרו, לא מעוניינים לעבד ולא מסוגלים לעבד את קרקעות הנגב

15 קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, תמורות בבעלות, עמ' 47; פרנצמן, לוין וקרק, לספור נוודים.
הלל כהן, צבא הצללים: משת"פים פלסטינים בשירות הציונות, ירושלים 2004, עמ' 18.
16 Chaim Weizman, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Vol.1, Jerusalem 1983, p. 369
17 ימימה רוזנטל, חיים ויצמן, הנשיא הראשון: מבחר אגרות ונאומים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 485, 495.
18 דוד בן-גוריון ללואי ברנדייס, 4.6.1935, חטיבת התכתבות, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון (להלן:
19 אב"ג); דוד בן-גוריון, במערכה, תל אביב תשי"ז (להלן: בן-גוריון, במערכה), כרך ה, עמ' 318.
20 אילן אסיה, מוקד הסכסוך המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים 1994 (להלן: אסיה, מוקד הסכסוך),
עמ' 19.
21 שם.
22 תוכנית מוריסון גריידי, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), תיק S25/10031; אברהם ארן (ברן), עד דגל
הדיון, תל אביב תשמ"ד, עמ' 60.

בכלל והנגב הצפוני בפרט.²³ כנאום שנשא הרגיש רכיב אחר הנוגע לנוודותם של הברווים: הסיכון הביטחוני שהם יכולים לשמש לכמה מאות מתיישבים יהודים.²⁴ בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות ובמהלכה היחסים בין שבטים בדרוים ליהודים לא היו אחידים. בתחילת המאה העשרים מכרו שיח"ם בדרוים קרקעות ליהודים ונתנו הסותם להתיישבות יהודית, בעוד אחרים פעלו באותה עת נגד המוכרים והשתתפו בפרעות נגד היהודים.²⁵ ערב המלחמה חיו בנגב לצד השבטים הברווים כ-3,000 יהודים בכ-25 יישובים מבודדים, שרובם עלו על הקרקע זה עתה. על פי רוב היו יישובים אלה מעוטי אוכלוסין. המתיישבים היהודים נדרשו לעבור הכשרה לצורך הגנת היישובים ואורגנו ככוח צבאי. הוטל עליהם לפעול נגד הסתננויות ופעילות עוינת. בעת מלחמה יועדו היישובים לשמש מכשול ראשוני לפני כוחות אויב. הלכה למעשה הם דמו יותר למחנות צבא מאשר ליישובים אזרחיים. רובם הוקמו בנגב הצפון-מערבי בסביבות באר שבע. רביבים הייתה הנקודה הדרומית ביותר ונבטים המזרחית ביותר (להוציא את פועלי מפעל המלח בסדום). מצב היישובים היה רעוע מבחינה ביטחונית וכלכלית ומרביתם היו תלויים בסיוע המוסדות המיישבים. המים סופקו להם מבארות ומקו המים החדש שהגיע לנגב בשנת 1947. הסכרה כי קו המים יהיה מוקד לשיתופי פעולה בין בדרוים ליהודים נתבדה, והחבלות בצינורות היו רבות.²⁶

בעקבות המלצות דעת הרוב בוועדת אונסקו"פ, התקבלה בנובמבר 1947, במסגרת העצרת הכללית של האו"ם, החלטה 181, אשר הורתה על חלוקת שטח המנדט שניתן לבריטניה בין הערבים ליהודים (ראו איור 1 – האיורים במאמר זה הם איורים מקוריים שהוכנו על בסיס המפות המתוארות). באר שבע והשטח המצוי צפונית-מזרחית לה הוקצו למדינה הערבית, וכן אזור עזה וביר עסלוג'. למדינה היהודית הוקצו הנגב המערבי ומרבית הנגב הדרומי.²⁷ חלוקת השליטה בנגב בין הצדדים הושפעה מההתיישבות היהודית במרחב ומהרושם הטוב שהותירו המתיישבים היהודים בחברי הוועדה כאשר ליתרונם בפיתוח הנגב על הערבים.

23 דוד בן-גוריון, **במערכה**, כרך ג, עמ' 130; וכן דבריו מיום 13.12.1947 כנאום בישיבת מפלגת פועלי ארץ ישראל שכותרתו: 'ליסוד המדינה: 'רוב השטח הריק בדרום, שאינו זה מאות בשנים אלא מדבר שומם, נווה-נדודים לשבטי בדרוים דלים, והוא צופן אפשרויות יחידות במינן להתיישבות יהודית רבת-עם'. שם, עמ' 257.

24 מתוך נאום בן-גוריון בוועדה הפוליטית של הקונגרס הציוני ה-22 מיום 18.12.1946, שכותרתו 'מבטח ומשען', **במערכה**, כרך ג, עמ' 135.

25 Muhammad Youssef Suwaed, 'Bedouin-Jewish Relations in the Negev 1943-1948', *Middle Eastern Studies*, Vol. 51, No. 5 (2015), pp. 767-788; זיוון, **יחסי הישוב והברווים**.

26 רות קרק, **תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב**, רמת גן 1974, עמ' 144, 172; עמיעד ברזנר, **הנגב בהתיישבות ובמלחמה: המאבק על הנגב 1941-1948**, תל-אביב 1994 (להלן: ברזנר, הנגב בהתיישבות), עמ' 120.

27 החלטה מספר 181 של העצרת הכללית של האו"ם מיום 29.11.1948. נדלה ב-20.5.2017 מן האתר: <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/5ba47a5c6cef541b802563e000493b8c/164333b501ca09e785256cc5005470c3?OpenDocument>

מלחמת העצמאות

מיד לאחר קבלת החלטה 181 באו"ם, פרצו עימותים בנגב בין בדוו"ים ליהודים. קבוצות של בדוו"ים תקפו יישובים ופגעו בצינור המים ובדרכי התחבורה. היו בדוו"ים אשר שמרו על ניטרליות והיו כאלה אשר סייעו ליישובים היהודיים. בין האחרונים בלטו שייח' סלימאן אלהוזייל ועאמר אבו מעמר, שלימים קיבל את אות הקוממיות הכוכרה על פועלו.²⁸ עם עזיבת הבריטים, הקמתה של מדינת ישראל במאי 1948 וביטול מגבלות העלייה, החלו להגיע לישראל עולים רבים. מהקמת מדינת ישראל ועד סוף שנת 1949 עלו כ-340,000 איש.²⁹ רבים מהם באו חסרי כול לאחר ששרדו את מחנות הריכוז וההשמדה באירופה. לפיכך, במקביל להשקעת משאבים בהתמודדות עם האתגר הקיומי שהציבה המלחמה, נדרשה ישראל להשקיע משאבים אדירים בקליטת העלייה. בפרט היה עליה לדאוג לכלכלתם ולמגוריהם של העולים במציאות של מחסור חמור במזון ובאמצעים.³⁰

עם בוא ידיעות על פלישה צפויה של צבאות ערב לנגב, עזבו שבטים בדוו"ים את מקומם כדי להתרחק מאזורי קרבות. הבדוו"ים שיצאו חנו מחוץ לשטח שהיה בשליטת הכוחות היהודיים, בעיקר בהרי חברון ובקרבת העיר עזה. העזיבה שהחלה במערב הנגב נמשכה בחודשים הבאים בדרומו, בהתאם לעימותים הצבאיים. במסגרת מבצע 'ואב', באוקטובר 1948, הצליח צה"ל לדחוק את צבאות ערב ולכבוש את באר שבע.³¹ לאחר השגת יעדי המבצע, ב-22 באוקטובר 1948, נעצרה פעילות צה"ל בנגב המערבי, אולם נמשכה התבססותו ממזרח לפלוג'ה, באזור בית גוברין ולכיש. אזור זה, שהיה מחוץ לגבולות המדינה היהודית לפי תכנית החלוקה, כונה 'שטח הפקר'.³² במרחב זה ובסביבתו שהו לפני המלחמה שבטי מִטָּה הג'בארית. חלקם עזבו עם פרוץ הקרבות וחלקם נטלו חלק בלחימה נגד ישראל ועזבו עם הכוחות הערביים. ב-29 באוקטובר 1948 נכבש הכפר דווימה שממערב לחברון, אשר יוצע בהמשך כחלופה להתיישבות הבדווית. לאחר הקרב נטעו כי עשרות מתושבי המקום

28 יהל וקרק, **בדוו"ים בנגב**, עמ' 11.

29 משה סיקרון, 'העלייה ההמונית: ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים 1986, עמ' 31-52; דבורה הכהן, 'התכנית ל"קליטה ישירה" של העלייה ההמונית בנות החמישים ותוצאתיה', **עיונים בתקומת ישראל**, חוב' 1 (1991), עמ' 360, 368.

30 הכהן, שם, עמ' 368.

31 ענף היסטוריה במטה הכללי, **תולדות מלחמת הקוממיות**, תל-אביב תשי"ט (להלן: תולדות מלחמת הקוממיות), עמ' 299; יהודה ואלך, משה ליסק ואביתר נור, **אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל: שנים ראשונות, תש"ח-תש"ך**, ירושלים 1978 (להלן: ואלך, ליסק ונור, אטלס כרטא שנים ראשונות), עמ' 54; ירוחם כהן, **לאור היום ובמחשך**, תל-אביב 1969, עמ' 186.

32 אלחנן אורן, 'באר שבע במערכות הנגב, תרצ"ט-תש"ט', בתוך: יהודה גרודס ואברהם שטרן (עורכים), **ספר באר שבע**, ירושלים 1979 (להלן: אורן, באר שבע), עמ' 142.

נורו ונהרגו בידי חיילי צה"ל. הדבר עורר סערה ציבורית ונפתחה חקירה של היועץ המשפטי לממשלה, יעקב שמשון שפירא. מסקנות דו"ח החקירה נותרו חסויות.³³ ב-23 בנובמבר 1948 יצאה ישראל למבצע 'לוט', אשר בו נכבש ללא קרב אזור הנגב הצפון-מזרחי, כולל בקעת ערד.³⁴ שבטי תת-מטה הז'לאם, הקשורים למטה התיאהא, אשר חיו באזור, היו היחידים משבטי הברווים אשר נותרו במקומם.³⁵ עם סיום המבצע הייתה בידי ישראל שליטה צבאית רחבה יותר מתכנית החלוקה בצפון הנגב, למזרח ולמערב, כולל בבאר שבע. אולם עדיין היה חשש כי מצרים תפעל להוציא את העיר מידי ישראל באמצעות כוח צבאי והפעלת לחץ בין-לאומי. בן-גוריון ציין ביומנו ב-24 בנובמבר 1948 כי קולונל ויליאם ריילי, נציג האו"ם, דרש שישראל תתיר כניסת מושל מצרי לבאר שבע עם משטרה משלו, ושכל תנועות הצבא הישראלי יקבלו אישורים ממנו.³⁶ למחרת, ב-25 בנובמבר 1948, הועלתה בעצרת האו"ם הצעת החלטה להורות לישראל לחזור לגבולות תכנית החלוקה.³⁷

חלופות למיקום הברווים בדיון מיום 25 נובמבר 1948 ובסמוך לאחריו

בחודשים אוקטובר ונובמבר התקבלו פניות של שייח'ים בדווים אשר ביקשו לחזור לשטחים שעזבו במהלך המלחמה ולהיות תחת חסותו של השלטון הישראלי. הצורך בחסות היה מוכר בנגב, שכן כשהגיעו היהודים והפלאחים להתיישב בנגב, הם פנו לקבל את חסות השייח'ים הברווים. אולם כעת פנו הברווים ליהודים לקבל את חסותם. מרבית המבקשים היו משבטי מטה התיאהא, אשר חיו קודם למלחמה בנגב הצפון-מערבי, ועברו במהלכה עם אוהליהם לאזור הר חברון, ח'רבת חווילפה (לימים קיבוץ להב) ודהרייה.³⁸ ב-25 בנובמבר 1948 קיים דוד בן-גוריון בתפקידו כשר הביטחון דיון שנועד לתת מענה לבקשות השייבה של הברווים. באותו יום הושלם בהצלחה מבצע 'לוט', ובמקביל נשמעה באו"ם דרישה לנסיגת ישראל. בדיון נכחו, פרט לבן-גוריון, יוסף ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות של הקרן

- 33 לדיון בטענות על ביצוע טבח בדווימה ראו, צבי ענבר, מאזניים וחרב: יסודות המשפט הצבאי בישראל, תל-אביב 2005, עמ' 1001-1004; בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה, תל-אביב 2010, עמ' 362; הנ"ל, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תל-אביב 2005 (להלן: מוריס, לידתה), עמ' 297, 308-312; אניטה שפירא, אביב חלדו: ביוגרפיה, תל-אביב תשס"ד, עמ' 402; נתן אלתרמן, 'על זאת', הטור השביעי, דבר, 19.11.1948; מנחם פינקלשטיין, 'הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על בטחון מוסר ומשפט', משפט וצבא, חוב' 20, כרך א (2009), עמ' 151-158.
- 34 תולדות מלחמת הקוממויות, עמ' 336; יצחק רבין, פנקס שירות, תל-אביב 1979, עמ' 70; אורן, באר שבע, עמ' 148.
- 35 יהל וקרק, ברווים בנגב, עמ' 70.
- 36 דוד בן-גוריון, 24.11.1948, יומן בן-גוריון, אב"ג (להלן: יומן בן-גוריון); ראו גם, דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, תל-אביב תשמ"ג, כרך ג, עמ' 844.
- 37 אסיה, מוקד הסכסוך, עמ' 75.
- 38 יהל וקרק, ברווים בנגב, עמ' 10.

הקיימת לישראל ויושב ראש ועדת הנגב;³⁹ שאול אביגור, סגן שר הביטחון; האלוף יגאל ידין, ראש אגף מבצעים; האלוף יגאל אלון, מפקד חזית הדרום; האלוף אלימלך אבנר, מפקד הממשל הצבאי; רב סרן מיכאל הנגבי, המושל הצבאי בנגב; יעקב שמעוני, עזרא דנין וראובן שילוח, שלושתם אנשי שירות הידיעות של ה'הגנה' אשר הצטרפו למשרד החוץ והיו מבכיריו.⁴⁰ בדיון החליט בן-גוריון כי חזרתם של בדווים לנגב תוכרע על פי שיקול ביטחוני, והנחה שההכרעה הסופית בשאלת השיבה תתקבל בדיון נוסף. משתתפי הדיון העלו הצעות למקומות המושב העתידיים של הבדווים, אם תותר חזרתם.

כדי להבין את החלופות השונות בדבר המיקומים שהוצעו, תובא להלן פריסת כוחות כוחות צה"ל ומיקומם של הבדווים ביום הדיון. תחת שליטה ישראלית היו האזורים הבאים: ממזרח לבאר שבע (כולל), שם היו בעיקר שבטי תת-מטה ה'זלאם'; אזור לכיש ודווימה, שבו לא נותרו בדווים אשר חיו בו לפני המלחמה; באזור הנגב הצפון-מערבי (השליטה הישראלית הייתה בתחומי היישובים היהודים), שם לא נותרו כמעט בדווים; ומדרום לבאר שבע (השליטה הישראלית הייתה מוגבלת בעיקר לתחומי היישובים והדרכים), שם היו חלקי שבטים בדווים ממשות תראבין ועזאמה. תחת שליטת כוחות ערביים היה אזור הר חברון ושיפוליו, כולל דהרייה וחווילפה, שבו היו כמה משבטי מטה התיאהא מהנגב הצפון-מערבי (אלהוזייל, אלעוקבי, טללקה) שעברו לאזור זה לפני הקרבות ובעיצומם.⁴¹ בן-גוריון ציין ביומנו כי הבדווים המבקשים לחזור מוכנים להיות בכל מקום שייוחד להם.⁴²

בדיון הועלו שלוש חלופות למיקומם העתידי של הבדווים לכשיחזרו לנגב. ההצעה הראשונה, של בן-גוריון, הייתה לרכוזם באזור תל-שריעה, בגדה הצפונית של נחל שקמה, אזור שבו ישבו לפני המלחמה שבטים ממה התיאהא (ראו איור 1 את הצעתו של בן-גוריון באותו א). שטח זה נכלל בתחומי המדינה היהודית בתכנית החלוקה, ובן-גוריון סבר כי במקום זה, הנמצא בקרבת התיישבות יהודית וצינור המים, הבדווים יטלו את האחריות לשמירת צינור המים.

יוסף ויץ סבר שיש לצמצם את נוכחות הבדווים בקו שממזרח לבאר שבע. הוא הציע את אזור הגבול של ישראל בדרום דווימה (ראו איור 1, הצעתו של ויץ באותו ב). ויץ הבהיר כי הוא מעלה את ההצעה אף על פי שהוא מתנגד להחזרת בדווים לנגב. הוא נימק את התנגדותו בכך שהבדווים יפריעו לפיתוח הנגב ולהתיישבות יהודית, יהיה קשה להגיע להסכם עמם, וגם אם יושג הסכם על הקרקעות, הם לא יכבדו אותו בעתיד.⁴³ עמדתו של ויץ

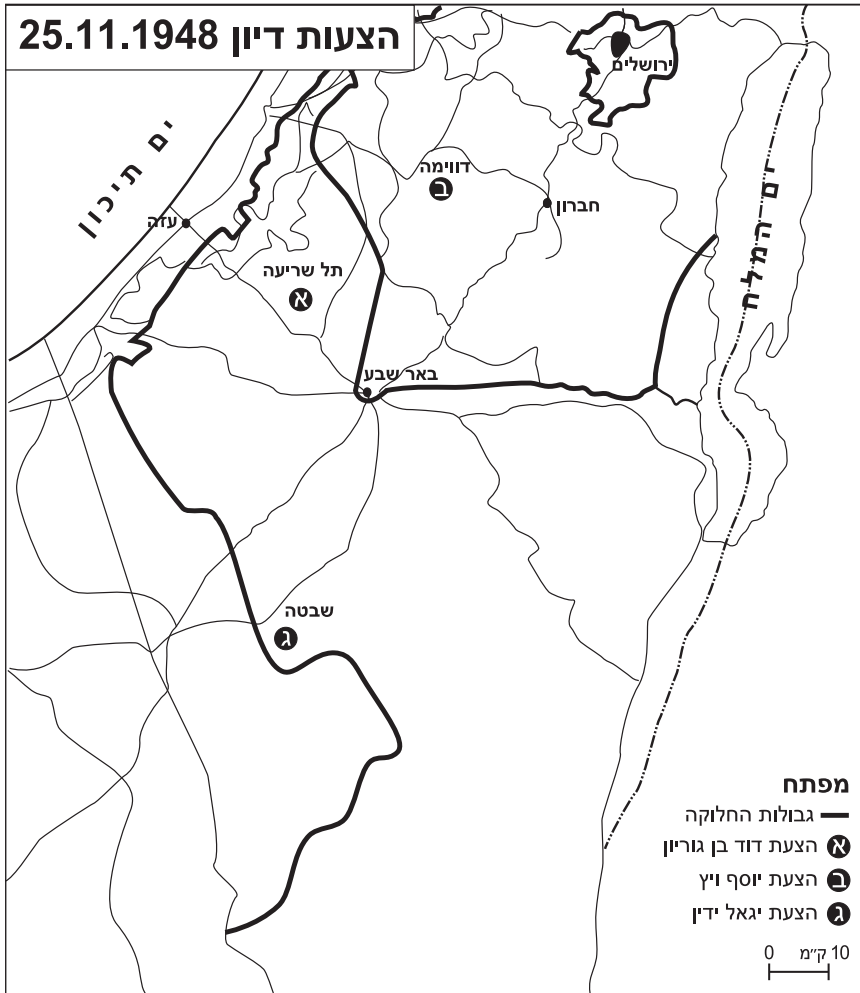
39 על ועדת הנגב ראו, ברזנר, הנגב בהתיישבות, עמ' 132-137; חיים גבתי, מאה שנות התיישבות, כרך ב, תל-אביב תשמ"א, עמ' 13. הוועדה פעלה עד דצמבר 1948.

40 יומן בן-גוריון, 25.11.1948; יוסף ויץ, יומן, 25.11.1948, אצ"מ, חטיבה A264. דנין היה יועץ לענייני ערבים לשרים משה שרת, גולדה מאיר ואבא אבן. שמעוני כיהן כשגריר בבורמה, שוודיה ושוויץ ושילוח היה הציר המדיני בושינגטון בשנים 1953-1957.

41 ואלך, ליסק ונור, אטלס כרטא שנים ראשונות, עמ' 62; תולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 337-345.

42 יומן בן-גוריון, 25.11.1948.

43 פורת, מדיניות הפיתוח, עמ' 389-438.

איור 1. מפת תכנית החלוקה 1947 ושלוש החלופות שהוצגו בדיון לפני בן-גוריון, 25.11.1948.

גבולות החלוקה מבוססים על מפה באתר האו"ם

<https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/5ba47a5c6cef541b802563e000493b8c/164333b501ca09e785256cc>

(20.5.2017 5005470c3?OpenDocument) (נדלה בתאריך 20.5.2017)

ביחס לברווים השתלבה בגישתו הכללית לערביי ישראל, לשמר את ההזדמנות שנוצרה עם עזיבת הערבים במלחמת העצמאות. ויץ היה חבר גם בוועדה לחילופי אוכלוסין שהקימה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בעקבות המלצות הוועדה המלכותית הבריטית בראשות הלורד פיל, וממקדמי רעיון הטרנספר מרצון של אוכלוסייה ערבית מתחומי המדינה היהודית.⁴⁴ במהלך המלחמה הגישו לבן-גוריון ויץ, עזרא דנין ואלהו ששון דו"ח שכותרתו 'טרנספר בדיעבד'. הוצע בו למנוע את שיבתם של הערבים לכפרים שעזבו ולחתור ליישובם במדינות ערב במסגרת חילופי אוכלוסין.⁴⁵ נראה שוויץ, אשר חתר להרחבת ההתיישבות היהודית ולביסוסה, שאף לצמצם את השפעת הברווים על ההתיישבות היהודית, אשר הייתה להבנתו שלילית. הוא סבר שאם תותר חזרתם, בניגוד לדעתו, יש להקצות להם שטח מחוץ לגבולות המדינה היהודית על פי תכנית החלוקה. למוסדות היהודיים לא היו תכניות להתיישבות יהודית בשטח זה. אין להוציא מכלל אפשרות שוויץ סבר שבמידה ישיראל תידרש לוותר על אזור דווימה מטעמים מדיניים, הברווים יישארו מעבר לקווים. ייתכן גם שהוא הושפע מכך שתפיסת אזור זה נקשרה בנסיבות בעייתיות, ולכן יישובו מחדש על ידי ערבים יכול היה לשמש פתרון הולם, לדעתו.⁴⁶ בכל מקרה הוא הבהיר שהוא מעוניין להיות מעורב בהמשך הדיונים בנושא.

יגאל ידין הציע להעביר את הברווים לסביטה (שבטה) (ראו אזור 1, הצעת ידין באות ג). מדובר באזור שהיה בתחום המדינה היהודית לפי תכנית החלוקה, בגבולה הדרומי. במסגרת מבצע 'יואב' לא נכבש המקום ולכן במועד הדיון לא היה ברור בידי מי תישאר השליטה בו. יש להניח שידין היה בדעה שיישוב ברווים נאמנים לישראל יסייע לבסס את השליטה באזור זה כנגד השאיפות המצריות.⁴⁷ יתר על כן, הקצאת השטח המרוחק הזה לברווים לא תשליך על התיישבות יהודית, שממילא אינה קיימת שם. ידין העריך שההסכם עם

44 יוסי כץ, 'איתן בדעתו: יוסף ויץ ורעיון הטרנספר', *עיונים בתקומת ישראל*, חוב' 8 (1998) (להלן: כץ, איתן בדעתו), עמ' 348.

45 ארנון גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות', *קתדרה*, מס' 63 (1992), עמ' 130; אלחנן אורן, 'מהצעת הטרנספר, 1937-1938, אל 'טרנספר בדיעבד', 1947-1948, *עיונים בתקומת ישראל*, חוב' 7 (תשנ"ז), עמ' 75-85; יוסי כץ, *איתן בדעתו*, עמ' 351; Shalom Reichman, 'Partition and Transfer', in: Ruth Kark (ed.), *The Land that Became Israel*, Jerusalem 1989, pp. 320-330; Benny Morris, 'Yosef Weitz and the Transfer Committees 1948-1949', *Middle Eastern Studies*, Vol. 22, No. 4 (1986), pp. 522-561 (להלן: מוריס, ויץ).

46 על שרידי הכפר דווימה הוקם בשנת 1954 המושב השיתופי אמציה במסגרת התיישבות חבל לכיש, אשר תוכננה בראשית שנות החמישים.

47 בשנת 1953 נעשה ניסיון ליישב ברווים בקרבת הגבול עם מצרים כדי לקבוע עובדות בשטח וכדי שיסייעו בהגנתו, ללא הצלחה. מכתב יוסף תקוע ממשרד החוץ לשר החוץ, 14.1.1955, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), תיק חצ 24/2402ב; משולם סיקרון, *האזור המפורז בסביבת ניצנה בשנים 1949-1956: הגורמים וההתפתחויות שהביאו לרחיקת המצרים מהאזור*, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2003, עמ' 41; אורי מינצקר, *הג'נביב בהר הנגב המרכזי: שבט, טריטוריה וקבוצה מוכרת*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2013, עמ' 179.

הברווים יהיה הסכם קבע: 'אם נעשה איתם הסכם – לא נוכל להמיר אותו. בחלק שאנו סבורים שניישב אותו – אין להכניס בו בדרווים. מציע לשלוח אותם לחלק המערבי של המשולש הדרומי של הנגב, בסביבות סביטה (צפת)'.⁴⁸

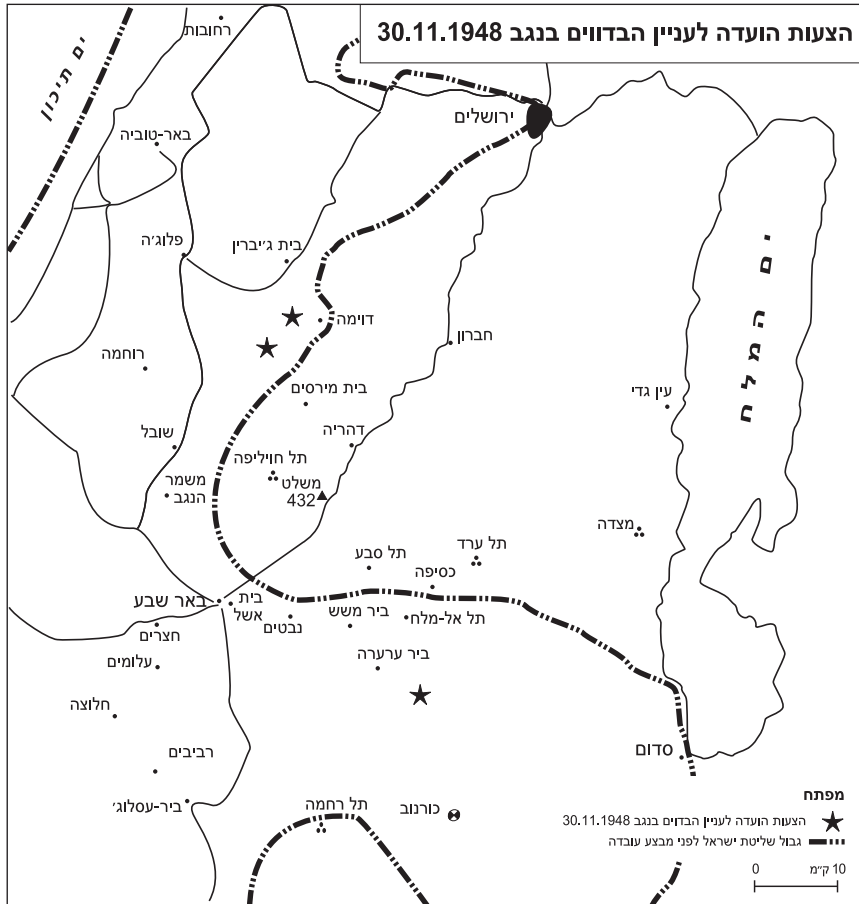
לפי יומנו של ויץ, הציע מיכאל הנגבי בדיון לחלק את הברווים בין שלושה מקומות, כולל בחלק המערבי של הנגב, אך אין פירוט נוסף. יגאל אלון לא העלה בדיון הצעה למיקום מסוים, אולם הביע התנגדות ליישובם באזורי ספר מחשש שיחברו לאויב. שמעוני הסתייג מחזרת בדרווים לנגב והעלה תהיות אם הדבר יפריע להתיישבות יהודית. מדבריו ניכר שהוא החזיק בדעה כי יש לקבלם כבעלי ברית במקום מושבם, היינו מחוץ לגבולותיה של מדינת ישראל. משתתפי הדיון עשו שימוש במילה 'התיישבות', אך מחילופי הדברים לא ברור אם הדוברים ראו בהצעותיהם פתרון בדרך להתיישבות קבע של הברווים.

דוד בן-גוריון לא הכריע סופית בשאלת חזרתם של הברווים לנגב, אלא מינה 'ועדה לעניין הברווים בנגב' שנועדה לבחון אם חזרת הברווים תציג סיכון בטחוני ולהעלות הצעות בנושא. ביום 30 בנובמבר 1948 התקיים דיון בוועדה בהשתתפותם של יוסף ויץ, האלוף יגאל ידן, ראש אגף מבצעים, האלוף יגאל אלון, מפקד חזית הדרום, וכן סגן מפקד חזית דרום לענייני המחוזות וקצין המבצעים לחזית. הוועדה החליטה שיש להבחין בין בדרווים ידידותיים לאויבים, ולהתיר את חזרתם של אלפי בדרווים ידידים לתחומי ישראל.⁴⁹ מחקרן של יהל וקרק מצביע על כך שההצעה לחזרתם של הברווים הידידים התקבלה משילוב של כמה שיקולים: שיקולים מוסריים-רומנטיים על רקע יחסי הידידות שהיו בין חלק מהשבטים ליישוב היהודי לפני המלחמה ובמהלכה; שיקול ביטחוני שהברווים ישרתו בצבא ויסייעו להגנה על גבולות המדינה; שיקול מדיני שהצהרה מצד בדרווים על רצונם לקבל חסות מישראל תחזק את מעמדה בנגב נוכח דרישות בין-לאומיות לוותר עליו.

בסוגיית ההתיישבות קבעה הוועדה שהברווים יתיישבו בריכוזים 'על פי שבטיהם'. המיקום הפיזי אשר יועד לשבטים: 'שני שבטים יתיישבו בשטח ההפקר שממזרח לרוחמה ושובל סמוך לקו הגבול דרומה באר שבע, בעוד השבט השלישי יישאר במקומו' (איור 2). למרות השימוש במילה 'שבט', אפשר להניח שהוועדה התכוונה לחלוקה לשלושת המטות שהיו אותה עת בנגב, אשר בכל אחד מהם היו כמה שבטים. שטח ההפקר המוזכר בהחלטה הוא האזור שנכבש בידי צה"ל במזרח לאורך גבול המדינה היהודית עם ירדן, כולל דווימה. בכך קיבלו חברי הוועדה את הצעתו של ויץ שיש להקצות לברווים החוזרים שטח אשר מלכתחילה לא נועד להיכלל במדינה היהודית. גם תל שריעה, שהציע בן-גוריון להתיישבותם, סמוך לאזור זה אולם בתוך גבולות ישראל בתכנית החלוקה.

48 יומן בן-גוריון, 25.11.1948.

49 דיווח של יגאל אלון ליוסף ויץ, ליגאל ידן ולמושל הצבאי של הנגב, 1.12.1948, אצ"מ, חטיבה A246 תיק 36 (להלן: דיווח יגאל אלון); מכתב האלוף יגאל ידן לרמטכ"ל, 3.12.1948, שם, חטיבה A246, תיק 747 (להלן: מכתב ידן לרמטכ"ל).

איור 2. הצעות הוועדה לעניין הבדווים בנגב, 30.11.1948.
 גבולות ישראל לפני מבצע 'עובדה' מבוססים על יהודה ואלך, משה ליסק ואביתר נור, אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל, שנים ראשונות תש"ח-תש"ך, ירושלים 1978, עמ' 67.

באשר למיקום השבט השלישי קבעה הוועדה שהוא ייוותר במקומו, צפונית לקו נבטים-כורנוב (כיום כביש 25).⁵⁰ מצפון לקו זה לא היו עימותים צבאיים ושכנו בו שבטים שונים ממטה התיאהא.⁵¹ לאחר המלחמה נותרו חמישה שבטים במקומם ממזרח לקו באר שבע, כולם ממטה התיאהא: שבטי תת-מטה הז'לאם (אבו ג'ועיד, אבו רביע ואבו קרינאת), שהיה תת המטה היחיד שכל שבטיו נותרו במקומם.⁵² עוד שני שבטים נוספים מאותו מטה, אלעאסם

50 דיווח יגאל אלון.
 51 יהל וקרק, בדווים בנגב, עמ' 171.
 52 עמנואל מרקס, 'בדוויי הנגב', המזרח החדש, חוב' ז, מס' 2 (1956) עמ' 89-98; הנ"ל, 'המבנה החברתי של בדוויי הנגב', שם, חוב' ח, מס' 1 (1957), עמ' 393-409.

ואלאסד, נשארו במקום.⁵³ כמו כן נותרו במקומם גם חלק מאנשי שבט אבו־רקייק.⁵⁴ ביוני 1949 דווח ששבטים אלה מנו כ־7,800 איש. נתון זה כלל כנראה גם משפחות בדוויות שנספחו אליהם לאחר שמרבית אנשי שבטיהן עזבו.⁵⁵

עוד נקבע בהחלטה שהשבטים ימוקמו במרחק של עשרה קילומטרים זה מזה לכל הפחות. אין הסבר מדוע נקבע מרחק זה, אולם אפשר להניח שהדבר נועד להעמיד לכל קבוצה די שטחי מחיה ולמנוע חיכוכים ביניהן. ההחלטה כללה דרישה להתחייבות מדינית ו'התחייבות ביחס לקרקעותיהם'. ההחלטה אינה כוללת נוסח של התחייבויות אלה אלא נכתב בה שתיעשה פנייה להקמת ועדה (כנראה נוספת), אשר תקבע את העניינים המדיניים־התיישבותיים, בהשתתפות יוסף ויץ ומיכאל הנגבי. עד כה לא אותר מסמך מפורש בהקשר להתחייבויות אלה. יוסף ויץ תיעד ביומנו את הדיון: 'לפני הצהרים הוזמנתי למטכ"ל י' [יגאל] ידין לדון על הסדר הבידואים בנגב. נכח גם יגאל אלון. סוכם על ריכוזם מזרחה מבאר שבע ודרומה של אלה המבקשים חסות. יגאל אלון יסמן במפה את המקומות וימציאה לי. על יתר הפרטים תדון ועדה מורכבת מה"ה: עזרא [דנין], [ראובן] שילוח, מישאל [שחם] ואני. הסכם זה טעון אישורו של שר הביטחון'.⁵⁶ המפה הנזכרת ביומנו של ויץ לא אותרה, ודיוני ההמשך לא התקיימו במסגרת הוועדה הייעודית שצוינה ביומנו בהרכב שהוצע, אלא במסגרת הוועדה לענייני פליטים.

בדצמבר 1948 החלו ביישום ההחלטה.⁵⁷ יעקב ברדיצ'בסקי, נציג משרד המיעוטים בנגב, כתב דיווח בעקבות דברים שנמסרו לו בעת ביקור שערך אצל המושל הצבאי בבאר שבע ב־4 בדצמבר 1948.⁵⁸ בדיווח זה ניתן מידע נוסף ביחס לכמות הבדווים, ולפיו הותרה חזרה לנגב של 8,000 עד 10,000 איש. כמו כן, הוא פירט:

53 שי"ח' אלעאסם היה בקשר הדוק עם הנהגת היישוב היהודי בכל הנוגע לרכישת קרקעות. עניינו מפורט בהרחבה אצל יוסף בן־דוד, **מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות**, בית ברל 1996, עמ' 43-44; מרקס, **החברה הבדווית בנגב**, עמ' 19.

54 יצחק ביילי, 'רשימות על האוכלוסייה הבדווית ברצועת עזה מפקד 1981', **רשימות בנושא הבדווים**, חוב' 12 (1982), עמ' 50.

55 יצחק שמש למושל הצבאי, 'שבטי הבדואים בנגב המזרחי', 15.6.1949, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ), תיק 7-1447/1952.

56 ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, רמת גן 1964, כרך ג, 30.11.1948 (להלן: ויץ, יומני), עמ' 359.

57 **מכתב ידין לרמטכ"ל**.

58 דיווח יעקב ברדיצ'בסקי לגד מکنס, 8.12.1948, א"מ, חטיבה 49, תיק ג/302/109 (להלן: דיווח ברדיצ'בסקי). משרד המיעוטים קם עם הקמת המדינה לטפל בצורכי המיעוטים. השר בכור שלום שטרית עמד בראשו וגד מכןס מונה למנכ"ל. המשרד פורק ביוני 1949 וסמכויותיו פוצלו בין המשרדים. אלינה קורן, 'כוונות טובות: קווים לדמותו של משרד המיעוטים, 14.5.1948-1.7.1949', **קתדרה**, מס' 127 (תשס"ח), עמ' 113-140.

1. את ערב טריעה (שריעה), עם כל השבטים הנספחים אליהם הוחלט להעביר בין שובל ודווימה – מזרחית משובל. או יותר נכון באדמות ערב אל גוברת (ג'באראת).
2. ערב אלטונה (אל-עטאונה) וכל הנספחים משבט התראבין – יעבירו ממקומם הקבוע כעת שנמצא בין חצרים וצאלים – בתוך ואדי שוק – לצד נבטים וקורנור (כורנוב), ז"א מזרחית מבאר שבע.
3. ערב אבו מעמר, ישאירו במקומם הקבוע, בין חליצה (חלוצה) וחולה (עלומים).⁵⁹

ברדיצ'בסקי חילק את הבדווים לשלוש קבוצות: הראשונה, שבטי השריעה. הכוונה לשבטים למטה תיאאה, אשר גרו באזור שריעה, המשתרע מצפון לבאר שבע, מזרחית לדרך הראשית דאז לבאר שבע, שעברה בשובל. בראש קבוצה זו עמד השייח' סלימאן אלהווייל. מיקומה של קבוצה זו תאם את הצעתו של ויץ ואת החלטתה של הוועדה לענייני בדווים. הקבוצה השנייה כללה את שבט אלעטאונה. גם שבט זה נמנה עם שבטי מטה התיאהא. הוא התגורר לפני המלחמה ממערב לשריעה, במרחב המצוי ממזרח לכביש לבאר שבע. הכוונה הייתה לצרף אליו נספחים משבטי התראבין. ערב המלחמה, מרחב מחייתו של מטה התראבין, שהיה החזק והעשיר שבמטות הנגב, השתרע בין באר שבע לעזה ואנשיו בלטו בפעילותם נגד ישראל. לאחר המלחמה ביקשה קבוצה מקרב התראבין, אשר התגוררה בין חצרים לצאלים, לגור תחת חסות ישראל. לפי ברדיצ'בסקי הוחלט להעבירם מזרחית לבאר שבע. מיקום זה דומה לזה שבהחלטת הוועדה לענייני הבדווים, אף שאפשר להבין מהחלטת הוועדה שדובר בשבטים אחרים. הקבוצה השלישית הורכבה מאנשי עאמר אבו מעמר מעזאזמה, אשר בשונה ממרבית אנשי מטה העזאזמה שיתפו פעולה וסייעו למתיישבים היהודים.⁶⁰ לפי ברדיצ'בסקי הוחלט להתיר להם להיות במקומם המקורי. מיקום זה לא תאם את החלטת הוועדה לענייני בדווים.

ברדיצ'בסקי ציין בדיווחו שהמושל הצבאי ביקש לערוך מפקד טרם היישום, שכן 'אחרי שהמפקד ייצא אל הפועל, והאנשים יישארו במקומם, אפשר יהיה לטפל באנשים הללו – באפן יותר יסודי'. אנשי אלהווייל עברו לקרבת שובל ולא לשטח ההפקר; אלעטאונה עברו אמנם מזרחה, אולם לאזור ח'רבת חורה, שהנו מרוחק וצפוני מנבטים וכורנוב; ואילו אנשי אבו מעמר היו בקרבת האתר שאוזכר בדיווח של ברדיצ'בסקי.⁶¹ דיווח נוסף מאוקטובר 1950 מלמד שהותרה חזרתם של כ-12,000 איש, ושכך כל האוכלוסייה הבדווית לאחר החזרה מנה 17,500 איש, דהיינו כרבע מאוכלוסייה הבדווית לפני המלחמה.⁶² נתונים אלה

59 ש.ש.

60 ראיון עם יחזקאל שמש, שובל, 12.2.2009.

61 מכתב מיכאל הנגבי לאגם/מבצעים, 'העברת בדואים בנגב', 14.11.1951, א"צ, תיק 848-54.

62 מכתב מ"ב קראי לציר ישראל בבריטניה אליהו אילת, 6.10.1950, א"מ, חטיבה 130, תיק חצ/2592.

אינם תוצר של מפקד אוכלוסין מסודר. המפקד הראשון נעשה רק בשנת 1954 ונמנו בו כ־11,000 בדווים בלבד.⁶³

כאמור, הוועדה לענייני הבדווים התייחסה למקומות המיועדים ליישובת הבדווים החוזרים, וכך גם ברדיצ'בסקי, אולם הם לא התייחסו למתכונת התיישבות הקבע. בפועל הבדווים המשיכו באורח חייהם באוהלים ניידים במקומות שנקבעו עבורם. משרד המיעוטים, אשר ראה עצמו אחראי לרווחתם, היה בדעה כי הנוודות מקשה על שילובם במדינה ומונעת את שיפור מצבם הכלכלי.⁶⁴

ב־19 בדצמבר 1948 נפגש יוסף ויץ עם שלושה מומחים בנושאי בדווים וקרקעות לדון בעניין ההתיישבות: חירם דנין, מומחה להסדר קרקעות, אשר שימש כנציג הכשרת היישוב בכאר שבע בשנים 1936-1935 ומשנת 1940 היה עוזרו של ויץ ואחראי לבעלות ורישום בקק"ל, יהושע (ג'וש) פלמון, יועץ לענייני מיעוטים של ראש הממשלה, שהיה לפני הקמת המדינה איש המחלקה הערבית של שירות הידיעות של ה'הגנה' וראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, ועמינדב אלטשולר, פעיל מרכזי ברכישת אדמות בנגב משנות השלושים וגיטו של יוסף ויץ. לרוע המזל פגישה זו תועדה בקיצור נמרץ ביומנו של ויץ: 'קבענו בתל אביב אילו עקרונות בדבר יישובם של בידואי הנגב שבגבולות ישראל'.⁶⁵ לא אותרו מקורות נוספים שיש בהם כדי לשפוך אור על העקרונות שנקבעו בשיבה זו.

יישוב הבדווים עלה שוב במסגרת דיוני הוועדה לענייני הפליטים בנוכחותו של בן-גוריון. על מינויה של הוועדה הוחלט בדיון בנושא הפליטים אשר התקיים באוגוסט 1948, על רקע לחצים בין-לאומיים שהופעלו על ישראל להסכים לחזרת הפליטים. חברי הוועדה היו ויץ, זלמן ליף שהיה מומחה לנושא קרקעות ומיפוי מקרקעין ושימש אותה עת כיועץ לענייני קרקעות במשרד ראש הממשלה ועזרא דנין, ששימש יועץ לענייני ערבים במשרד החוץ. הוטל עליה להכין הצעות מפורטות בשלושה נושאים: רכוש הפליטים בישראל, סיוע להשתקעות הפליטים במדינות ערב ושאלת חזרת הפליטים לארץ, קרי, מי יחזור ובאילו תנאים.⁶⁶ הוועדה לענייני פליטים הגישה לבן-גוריון כמה דו"חות שעסקו ביישוב פליטים מהארץ במדינות ערב, בהסדרת המעמד המשפטי של הנפקדים ובהקמת רשות פיתוח. פלמון אשר הצטרף לדיוני הוועדה, העלה לדיון בינואר 1949 את נושא הבדווים וביקש כי 'הוועדה תקבע סופית סייג למושב הבדווים'. פלמון לא התכוון, כנראה, לאופי ההתיישבות הבדווית, אלא לגבולותיה.⁶⁷ ויץ כתב ביומנו כי ב־27 בינואר 1949 הציג לפני

63 משרד הפנים הודעה לעיתונות, 23.5.1954, שם, תיק ג/2218.

64 'תזכיר על פעולות משרד המיעוטים: מאי 1948-ינואר 1949', ללא מחבר, ללא תאריך, שם, חטיבה 49, תיק ג/304/63, עמ' 26.

65 ויץ, יומני, כרך ג, 19.12.1948, עמ' 368.

66 יואב גלבר, קוממיות ונכבה, אור יהודה 2004, עמ' 293; ארנון גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודיים במלחמת העצמאות', קתדרה, מס' 63 (תשנ"ב), עמ' 138; יומן בן-גוריון, 18.8.48; מוריס, לידתה, עמ' 204-206.

67 ויץ, יומני, כרך ד, 20.1.1949, עמ' 7.

הנגבי את הרעיון להעביר את הבדווים מזרחה, והאחרון הסכים לכך. למחרת זכה הרעיון לתמיכה בפגישה שבה נכחו, נוסף על הנגבי וויץ, גם יגאל אלון ועשהאל צוקרמן, המושל צבאי במגדל-אשקלון והסביבה.⁶⁸

ב-24 בפברואר 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק עם מצרים אשר הגדיר את קווי השליטה של הצדדים ואת הפעילות המותרת והאסורה בשטחים השונים.⁶⁹ בכל הנוגע לגבול המצרי התעקשותה של ישראל על הותרת הנגב בידיה, כולל באר שבע, הצליחה. המצרים לא זכו לשליטה בחברון, באסדוד, במגדל ובפלוג'ה.⁷⁰ עם זאת נקבע בהסכם כי אין מדובר בהכרעה סופית ביחס לגבולות ומצרים לא נסוגה מתביעותיה הטריטוריאליות בנגב, במיוחד ביחס לבאר שבע. מששקטה הגזרה המצרית, לאחר חתימת ההסכם עמה, יצאה ישראל בגזרה הירדנית למבצע 'עובדה'. במסגרת המבצע כבשה חטיבת אלכסנדרוני אזורים נרחבים בדרום-מערב הר חברון, אשר היו באותה עת תחת שליטת כוחות הלגיון (לאחר עזיבת המצרים). במסגרת זו נכבשו גם מרחבי חוילפה, תל סכע (שבע), ערד, תל אל-מליח ועוד. במסגרת הסכמי שביתת הנשק עם עבר הירדן מיום 3 באפריל 1949, הוכרה שליטת עבר הירדן בגדה המערבית ובשטחים שהחזיקה עיראק.⁷¹ במסגרת חילופי שטחים ויתרה ישראל על חלק מהשיפולים הדרום-מערביים של הרי חברון שנכבשו במבצע 'עובדה' בתמורה לקבלת קו עמדות ברכס הגבעות הראשון בשרון, ואדי עארה ושליטה בכביש חדרה-עפולה.⁷² גם הפעם נקבע כי זהו הסדר זמני אשר סעיפיו 'לא יתפרשו כחורצים מראש, באיזה מובן שהוא, את ההסדר המדיני הסופי בין הצדדים החתומים על הסכם זה'.⁷³ חילופי השטחים יכולים ללמד שישראל לא ייחסה חשיבות רבה ללמורדות הר חברון שעליהם ויתרה, לעומת אזורים במרכזה ובצפונה.⁷⁴

68 שם, עמ' 8-9; השווה פורת, **מדיניות הפיתוח**, עמ' 411.

69 להסכם שביתת הנשק, ראו אתר הכנסת www.knesset.gov.il/process/docs/armistice_egypt.htm (נדלה ב-30.7.2016).

70 שם, סעיף 6.

71 לנוסח בעברית של ההסכמים, ראו אתר הכנסת, www.knesset.gov.il/process/docs/armistice_jordan.htm (נדלה ב-30.7.2016).

72 סעיף 4(6) להסכם שביתת הנשק בנוסחו העברי באתר הכנסת קבע כי 'קו שביתת הנשק בגזרה חברון-ים המלח, שנוכח בפסקה ג לסעיף 5 של הסכם זה והמסומן באות (B) במפה 1 שבנספח I, והכרוך בסטייה ניכרת מן הקווים הצבאיים הנוכחים לטובת כוחות ממלכת הירדן ההאשמית, כוונתו לשמש פיצוי לעומת השינויים בקווים הצבאיים הנוכחים של הגזרה העיראקית כמפורט בפסקה 3 של סעיף זה'. שם.

73 שם, סעיף 6 (8).

74 בראשית שנות החמישים, לנוכח הבעיות הביטחוניות שהיו בגבול זה, החליטה ישראל להקים בקרבתו שני יישובים שייסיעו בהגנת האזור: בשנת 1951 הוקם קיבוץ דביר ובשנת 1952 קיבוץ להב.

הצעות ליישוב הכדוים לאחר סיום המלחמה

רקע: התיישבות יהודית ופעילות צבאית ומדינית

להבנת ההצעות להתיישבות הכדויות לאחר סיום המלחמה, יש להזכיר את תפיסתם של מנהיגי ישראל על חשיבותה של ההתיישבות היהודית לעתידו המדיני של הנגב. הסכמי שביתת הנשק לא סתמו את הגולל על שאיפות מצרים, ירדן ובריטניה לזכות בדריסת רגל בנגב.⁷⁵ בתגובה פעלה מדינת ישראל לקבוע עובדות בהתיישבות היהודית, מתוך תפיסה שזו תקבע את הגבולות ותשמש גורם מכריע לעתיד הנגב.⁷⁶ בהקשר המדיני נועדה ההתיישבות היהודית למונע גם את חזרת הפליטים, שכן היה חשש שהם יתיישבו בכפרים ובקרקעות שניטשו ויביאו בכך להזזת קו הגבול. ב-25 בדצמבר 1948 ציין בן-גוריון ביומנו כי 'כיבושינו בנגב ובגליל לא יתקיימו אם לא נאכלס במהירות את חלקי הארץ האלה'.⁷⁷ שר החוץ משה שרתוק (שרת) אמר דברים דומים בישיבת הממשלה הזמנית מיום 2 בינואר 1949: 'נחלנו נצחון פוליטי על-ידי ביטול תוכנית ברנדוט ונחלנו גם נצחון צבאי, אבל כלום יכולים אנו להסתפק בזה? לאו. נצחונות אלה בלבד אינם מבטיחים עדיין שלטוננו בנגב. כל זמן שהנגב בלתי מאוכלס ובלתי מפותח, לא נוכל להצדיק כלפי העולם את השתלטותנו עליו, אלא אם כן נמלא אותו תוכן באנשים ובפיתוח, בלי הרבה אנשים לא נעשה את הדבר'.⁷⁸ אלא ששימור המתיישבים היהודים בנגב והבאת מתיישבים נוספים התבררו כמשימה קשה לביצוע. על חומרת המצב אפשר ללמוד מכנס שארגנו נציגים של יישובי הנגב והקק"ל בפברואר 1949. כנס זה נערך בבית המוסדות בבאר שבע, ונטלו בו חלק שר החקלאות אהרון ציזלינג, ויץ, הנגבי, לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ואישים נוספים.⁷⁹ התושבים דיברו על תחושת ניתוק וכידדות, על מחסור בכסף ועל עזיבה. ויץ הביע אכזבתו מהמתיישבים ואמר שהעוזבים העדיפו את 'הרדיפה אחר הקל'. בדבריו עלתה דאגה ליכולת לעמוד במשימת יישוב הנגב:

אין הצדקה לעזיבת 'נבטים'; ולא לאי-חזרתם של אנשי בית אשל' ליישובם; ולא לצאת החברים מרמת-הנגב ומצאלים. חוששני כי עלינו להתחיל את התנועה הקיבוצית מ'אלף' כמו לפני 50 או 30 שנה. [...] אם אנחנו לא נישב את הנגב במהרה, כי אז כל חווי השלום הם לשווא. אכן רבים מאד הם אלה שמוכנים לחזור למקומותיהם הקודמים בנגב ולהתיישב בהם שוב

75 אסיה, מוקד הסכסוך, עמ' 82. המחבר מפנה לפגישה מיום 14.1.1949 בין שר החוץ הצ'כי לאהוד אבריאלי, שבה הועלתה האפשרות להתערבות בריטית.

76 ברזנר, הנגב בהתיישבות, עמ' 124.

77 יומן בן-גוריון, 25.12.1948.

78 פרוטוקול הממשלה הזמנית, 2.1.1949, א"מ, עמ' 13.

79 'דין וחשבון מכינוס הנציגים של יישובי הנגב, שהתקיים בבית המוסדות בבאר שבע ביום כ"ה בשבט תש"ט (24.2.1949)', 27.2.1949, אצ"מ, חטיבה 5-KKL, תיק 22254.

ואלה – הערבים – מכירים כאן כל פירצה ופירצה. אם אנחנו לא ניישב את הנגב, הם יחזרו אליו.⁸⁰

ביטוי נוסף לאכזבתו של יוסף ויץ מהמצב בנגב תועד ביומנו בסוף מארס 1949, בעקבות סיור שקיים בנגב:

לכך הגענו עם כיבוש הנגב ושחרורו, כביכול, מידי צבא זר, שהוא נעזב על-ידינו. היו לי הרהורים קשים בכל המסע גם בבואי למבטחים [...] גם הגוף בנירים עומד לעקור. אמנם לא לצפון הקיצוני, כי אם לצפון הנגב, אבל עצם העקירה בא ללמדנו על הבריחה מהמקומות ה'קשים'. [...] המשכנו צפונה לאורך ה'קו המערבי', רובעי, שיח נורן [לימים קיבוץ מגן], ח' מודן, תל ג'מה עד בארי [משלטים לאורך הגבול עם מצרים]; שדות חיטה ושעורה מצוינים לאורך הקו. קבעתי לעצמי, כי הכרח הוא להעלות כאן מספר ישובים שיעמדו צפופים כדי 3-4 ק"מ אחד מחברו. ושוב נוכחתי כי שגיאה היא לתת לבני הנגב קרקע נטושה בסביבות גדרה, בעוד שאינם מעבדים את האדמה הטובה כאן.⁸¹

הקשר החזק שראה יוסף ויץ בין התיישבות יהודית לשלטון ישראל בנגב, עלה גם בדבריו ב-3 באפריל 1949, אשר נאמרו בדיון בקווי ההתיישבות הקיצוניים. במסגרת זו נשאל על התיישבות יהודית בגבול הרי חברון במזרח, עד משלט 432 וח'רבת חוילפה וכן בקו הדרומי – רמת נגב ואורים. ויץ אמר שיש להתיישב בכל המקומות הללו, שאם לא כן הדבר יביא לכך 'שנקעקע בעצמנו את מעמדנו בנגב'.⁸² ב-4 ביוני 1949 כתב ביומנו: 'אמרתי לו מלח אתה זורה על פצעי! והיכן האנשים? היכן החיילים המסכימים ברצונם להתנחל בנגב?'.⁸³ המתיישבים היהודים, אשר עמדו בקרבות הקשים, עייפו מהריחוק והבדידות, מתנאי החיים הקשים, מהמצב הבטחוני הרעוע, מהמחסור במים ומהיעדר מקורות כלכליים. מאחר ששטחים נרחבים במרכז ובצפון הארץ, באזורים גשומים הנוחים יותר להתיישבות ולחקלאות, התפנו מתושביהם הערבים, עמדו בפני מתישבי הנגב חלופות נוחות בהרבה. הדבר הביא לכך שתושבים מהנגב עזבו ואחרים תרו אחרי מקומות יישוב חלופיים. במקביל לא נמצאו מתישבים יהודים שהסכימו לבוא לנגב. סמוך לסיום המלחמה נעזבו בארות יצחק, בית אשל, עלומים (חזעלי מדרום לבאר שבע), רמת נגב ומבטחים. יישובים אחרים, דוגמת נבטים, נעזבו לפרקי זמן בגלל נטישת קבוצות מיישבות.⁸⁴

80 ש.ש.

81 ויץ, יומני, כרך ד, 30.3.1949, עמ' 22.

82 ש.ש, 3.4.1949, עמ' 24.

83 ש.ש, 4.6.1949, עמ' 33.

84 מיכה טלמון, 'ההתיישבות החקלאית בנגב, 1949-1959', בתוך: נאור (עורך), יישוב הנגב, עמ' 147.

ויץ, יומני, כרך ד, 19.6.1949, עמ' 35.

הצעת יוסף ויץ, מארס 1949

תכנית להתיישבות קבע לברווים, שכללה גם התייחסות למתכונתה, מצויה ביומנו של ויץ מ-30 ו-31 במארס 1949. ויץ הסביר שהתכנית עלתה במוחו בעקבות סיור שערך באזור חזעלי. לפי התכנית הברווים יחולקו בין שני מרכזים התיישבותיים שווי אוכלוסין בני 5,000 איש כל אחד. האחד באזור שובל והשני 'בין באר שבע וחזעלי, מוואדי שבע ועד הדרך לפינת כורנוב, תשמש [ישמש] לאחד המרכזים ליישוב הברווים, בו נוכל ליישב כמחציתם, היינו 5,000 נפש'.⁸⁵ עוד פירטה התכנית שהמוסדות המיישבים יממנו את המעבר להתיישבות קבע. הם יתנו לכל משפחה סכום כסף לשם בניית בקתה וידאגו להם ולבעלי החיים למי שתייה. תהליך זה יעביר את הברווים מנוודים יושבי אוהלים ליישובי קבע במבנים קבועים. בישראל אין מקום לנוודות, ולפיכך מי שיחפוץ להמשיך ולנדוד, יאלץ לעזוב:

כל אותם הברווים שהיו נאמנים לנו ולא עזבו את הנגב ונחשבו כאזרחים, שמספרם כעשרת אלפים, ירוכזו בשני מקומות, האחד בסביבת חזעלי, והאחד בסביבות שובל. בשניהם יסומנו המקומות ליישובם, וכדי שיוכלו למצוא את מחיתם יחדלו לאט לאט מאורח חייהם בנדירה. הממשלה יחד עם המוסדות יקציבו סכום כסף לכל משפחה לשם בניית בקתה וגם ידאגו למי שתיה, להם ולבהמותיהם. כל אשר יסתגל לחיים אלה – ייהפך לאזרח טוב ומי שלא יסתגל יאלץ לנדוד לסיני או לעבר הירדן. אלה שהסתננו בינתיים ללא רשות – יוחזרו לארצות השכנות. הוא מיכאל [הנגבי] הסכים להצעתי ויביא אותה לפני השלטונות הצבאיים.⁸⁶

בין מארס 1949 ליולי 1949 גיבש ויץ פרטים נוספים בתכניתו, כדי להביאה לממשלה. בסוף יולי ציין ביומנו, לאחר דיון חוזר בנושא הברווים עם יגאל אלון, מיכאל הנגבי וזלמן ליף (ליפשיץ), כי 'כולם מודים שהפתרון הוא ליישובם יישוב של קבע על הקרקע'. עוד הוסיף ש'אם קו זה מקובל על הממשלה תמונה ועדה שתכין הצעה מפורטת'.⁸⁷ ב-8 באפריל 1949 כתב הנגבי ששאלת יישוב הברווים עומדת לפני פתרון: יוקמו להם יישובי קבע. להערכתו זה יקל על הפיקוח על שטחי המרעה, שכן לאחר ההתיישבות תישלל מהם הזכות לנדוד.⁸⁸

85 ויץ, שם, 30.3.1949, עמ' 22; פורת, מדיניות הפיתוח, עמ' 411.

86 ויץ, שם, 31.3.1949, עמ' 23.

87 ויץ, שם, 26.7.1949, עמ' 42.

88 פורת, מדיניות הפיתוח, עמ' 412, הפנה למכתב של הנגבי לגבירץ, 8.4.1949.

תכניותיהם של יוסף ויץ ושל מיכאל הנגבי בדיוני הוועדה לענייני פליטים, 1 בספטמבר 1949

ב-1 בספטמבר 1949 התכנסה הוועדה לענייני הפליטים לדיון בשאלת הנגב והגליל, במסגרת דיוניה הכללים על גורל הפליטים הערבים.⁸⁹ בישיבה נכחו חברי הוועדה יוסף ויץ, עזרא דנין ויהושע (ג'וש) פלמון וכן שמואל (זיאמה) דיבון, איש שירות הידיעות של ה'הגנה' ולאחר מכן איש משרד החוץ, אברהם חנוכי, ממשרד החקלאות ומיכאל הנגבי, בשל בקיאותם במצב ובתנאים בגליל ובנגב.

בישיבה הוצגו שתי תכניות התיישבות חלופיות. שתיהן נכרכו בשינוי באורח החיים הברדווי ובהפסקת הנוודות והתבססו על ההבנה שקיים צורך בהעברת הברדווים להתיישבות קבועה. בטרם הובאו ההצעות, הציג מיכאל הנגבי נתונים, לפיהם היו בנגב 3,500 משפחות ברדווים, שמנו 16,000-18,000 איש, בשלושה מטות. התיאור שהובא על ידו, אינו זהה לזה של הוועדה לענייני הברדווים, או של ברדיצ'בסקי, כתשעה חודשים קודם לכן.⁹⁰ הברדווים, לפי הנגבי, מוקמו על פי חלוקה לשלושת המטות שנשארו בנגב: עזאזמה, תראבין ותיאהא. אנשי התראבין ישבו במערב בין חצרים לצאלים; אנשי העזאזמה ישבו בין חלוצה לחזעלי בסמוך לכביש; אנשי התיאהא לא רוכזו כפי שתוכנן, אלא התפרסו על שטח של חצי מיליון דונם, 'חלקם בחסות (שנשארו במקומם) וחלקם בלי חסות (עזבו והסתגנו בחזרה) יושבים בנגב הצפוני מזרחי בסביבות שובל חוילפה ונכטים'. הנגבי בהיר שהמיקומים זמניים, והברדווים הועברו כבר שלוש-ארבע פעמים ממקום למקום בתשעת החודשים האחרונים, 'עקב דרישות הצבא ושאלת המים'. לדבריו, יישוב הברדווים אפשרי, אך לא בדרך של פקודות. לברדווים הועמדה קרקע חקלאית בהיקף של 140,000 דונם לזריעה בשתי עונות, למרות התנגדות 'היהודים והצבא'. מיכאל הנגבי ויוסף ויץ הציגו בדיון חלופות התיישבות קבועה, במתכונת יישובית שהייתה מקובלת ומוכרת למוסדות המיישבים של 'יחידת משק'. ההבדלים בין החלופות שהציגו היו במיקום, בגודל היישוב ובמספר תושביו.

הצעתו של מיכאל הנגבי

הנגבי הציע ליישב את הברדווים בכ-12 עד 15 כפרים, שיוקפו ביישובים יהודים. כפרים אלה יוקמו באזור שבו קיימת כבר רשת מים. כל משפחה תקבל יחידת משק הכוללת בית, זכויות מים וציוד חקלאי. גודל הקרקע ייקבע לפי תנאי המקום וטיב הקרקע, ולא יעלה על 300 דונם. מיקום ההתיישבות יהיה לדבריו ב'נגב המרכזי', כאשר כוונתו הייתה לחלקו המערבי של הנגב, בקרבת ההתיישבות היהודית הקיימת, שכן רק שם הייתה פרוסה רשת מים. הצעה זו הייתה מנוגדת לתמיכתו בהצעתו של ויץ להעביר את הברדווים מזרחה, במסגרת הפגישה שהשניים קיימו בינואר 1949. הצעתו של הנגבי לא התייחסה במפורש

89 פרוטוקול הוועדה לענייני פליטים, 1.9.1949, אצ"מ, חטיבה KKL5, תיק 17149 (להלן: פרוטוקול הוועדה לענייני פליטים).

90 דיווח יגאל אלון ודיווח ברדיצ'בסקי.

לחלוקה שבטית או להיבטים חברתיים. אותה עת היו הברווים מאורגנים כ־18 שבטים, ומכאן שכמות היישובים שהציע לא אפשרה מתן יישוב נפרד לכל שבט. הנגבי ציין כי הברווים מצפים שיימצא פתרון לשאלת התיישבותם, וכי הם מרגישים שמקום הימצאם זמני לא בשל 'טבעם שואף הנדודים', אלא מפני שהועברו כמה פעמים ממקום למקום. מתיאורו השתמע כי לדעתו היה זה חלון הזדמנויות להעברתם להתיישבות קבע וראוי לנצל אותו. הנגבי ציין שאפשר לבצע את תכניתו בשלבים, אם כי הוא לא הבהיר אם הצורך ליישום בשלבים מקורו בטעמים הקשורים למוכנות החברה הברווית לעבור להתיישבות קבע, או לטעמים כלכליים.

מדבריו עלה שבחירתו בנגב המערבי כמקום המיועד להתיישבות הברווית, נועדה לענות על צורכי הביטחון, שכן שם אפשר היה להקיפם ביישובים יהודיים. החשש שהוא ביקש לנטרל נבע מקרבתם לגבולות המדינה. הדבר תאם החלטה קודמת אחרת של הוועדה לענייני פליטים בדבר הצורך בהרחקת ערבים מהגבולות.⁹¹ בהצעה נעשה ניסיון לתת מענה גם להיבט הכלכלי. לפי התכנית יועמדו לרשות הברווים יחידת משק, הכוללת בית מגורים שיחליף את האוהל, וכן זכויות מים וציוד חקלאי. כן תוקצה להם חטיבת קרקע בהיקף קרקעי משמעותי של עד 300 דונם למשפחה. חיסכון בעלויות לקופה הציבורית יושג בכך שהיישובים החדשים ימוקמו באזור רשת המים הקיימת. ביסוד הצעתו של הנגבי עמדה התפיסה שאין לברווים זכויות בעלות על הקרקע דבר הנלמד מאמירתו כי 'בין הברווים אין מוקדם או מאוחר מבחינת זכויות כבגליל ואפשר לבצע את התכנית בשלבים'.⁹²

הצעתו של יוסף ויץ

העמדה שהציג יוסף ויץ בוועדה לא הייתה זהה לזו שהציע ביומנו חצי שנה קודם לכן.⁹³ כעת הציע התיישבות בשני אזורים (איור 3). הראשון השתרע ממזרח לבאר שבע וכלל 600,000 דונם ראויים לעיבוד. כמו בהצעתו הקודמת, גם הפעם החזיק בדעה שחלק מהברווים יסרכו לעבור להתיישבות קבע ויעזבו. נוסף על כך, חלק מהברווים לא יעסקו בחקלאות אלא בשירותים, ולכן סבר שיש לדאוג לסידור חקלאי לכ־2,500 משפחות בלבד. הוא נתן כדוגמה כפר של 250 משפחות, שבו יש מאתיים משקים חקלאיים וחמישים בתים ללא משקים. האזור השני הוצע בחלק המערבי של הנגב בקרבת צינור המים, ויכלול ארבעה־חמישה כפרים, שבהם תקבל כל משפחה חמישה דונמים לעיבוד במי שלחין (כזכור בתכנית המקורית דובר על חלוקה שווה של ברווים בין שני האזורים). ההצעה לא כללה הסבר לבחירה באזור הנגב המערבי. סיבות אפשריות היו הקרבה לצינור המים (בדומה להצעת הנגבי) ורצון להשאיר במקומם שבטים שנחשבו ידידותיים, כמו אלהווייל בקרבת שובל. בכל מקרה, לפי הצעתו יתיישבו באזור המערבי רק מיעוט מהברווים. ההסבר של

91 עזרא דנין, **צינוני בכל תנאי**, ירושלים 1987, עמ' 316.

92 פרוטוקול הוועדה לענייני פליטים, וראו עוד על כך להלן.

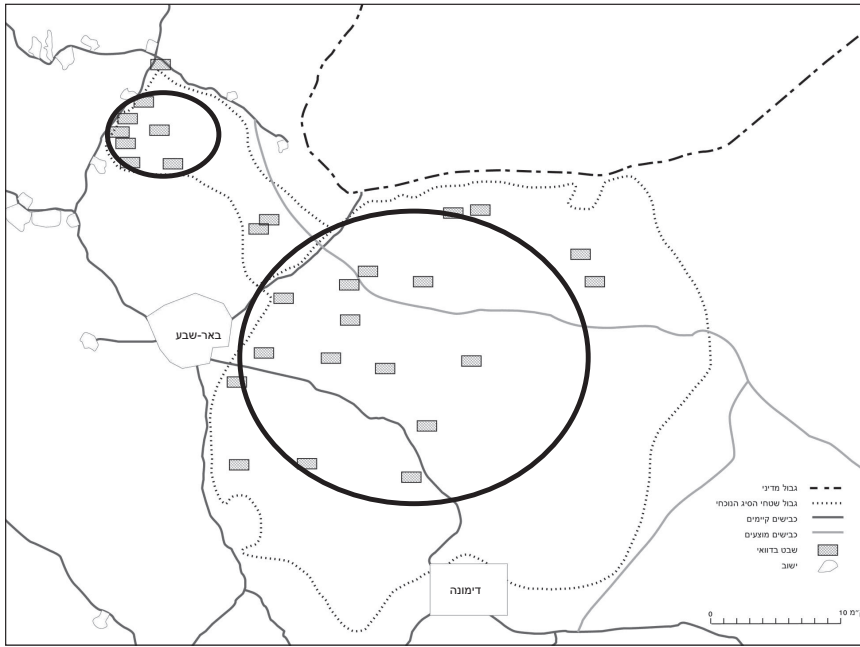
93 ויץ, **יומני**, כרך ד, 31.3.1949, עמ' 23.

ויץ לבחירה בשטח המזרחי ליישוב רוב הבדווים, ביטא את היותו ממוקד במשימת פיתוח ההתיישבות היהודית. לגישתו, השטח המזרחי לא התאים להתיישבות יהודית, באשר זו אינה יכולה להתקיים ללא מקורות מים. השטח המזרחי הגיע לגובה 600 מטר וויץ סבר שיהיה קושי להעלות למים לגובה זה. אולם בעוד המתיישבים היהודים, מהם הוא התאכזב עמוקות, לא יעמדו במשימה, לדעתו הבדווים יוכלו להתמודד עם הקושי, שכן כך הם חיו שנים רבות. בנגב המערבי הקרקעות נהנות ממשקעים רבים יותר, והחקלאות בעלת סיכוי רב יותר להצלחה. היישובים היהודיים המזרחיים והדרומיים יותר, שאליהם לא הגיע קו המים, בקושי שרדו את המלחמה. בית אשל, רמת נגב ועלומים ננטשו. זאת ועוד, בנגב המזרחי לא תוכננו יישובים יהודים. על חוסר חשיבותו של הנגב המזרחי ושיפולי הר חברון אפשר ללמוד גם מכך שבמסגרת הסכם שביתת הנשק ישראל ויתרה על חלקים באזור בתמורה לשטחים אחרים בצפון הארץ ומרכזה. סיבה אפשרית נוספת להצעה למקם את מרבית הכפרים הבדווים שם הייתה שבמקום זה חיו רוב הבדווים לאחר שהוא נכבש ללא קרבות והבדווים שהיו בו נותרו במקומם. הדבר היה שונה באזורים אחרים, כולל הנגב המערבי, שאותם עזבו רוב הבדווים.

תכניתו של ויץ הייתה כללית, לא הסבירה את מספר היישובים, ולא כללה הבהרות כיצד יחולק השטח בין השבטים השונים. כמו כן היא לא כללה תכנית מפורטת להתיישבות באזור הנגב המזרחי, שאליו היא ייעדה את מרבית היישובים. עם זאת, אפשר אולי להסיק מן הדוגמה שהציג (כפר של 250 משפחות), שיוקמו עשרה יישובים בני 250 משפחות כל אחד, ואילו בנגב המערבי יוקמו ארבעה-חמישה כפרים קטנים יותר, בני מאה משפחות כל אחד. מספר היישובים שהציע דמה לזה של מיכאל הנגבי. מבחינה כלכלית, תתבסס פרנסת המתיישבים על חקלאות, כאשר בנגב המזרחי דובר על חקלאות בעל, ללא הסתמכות על רשת המים. חיישוב שנגזר מהצעתו היה שלכל משפחה יוקצו עד 300 דונם קרקע, מאחר שבאזור המזרחי היה פתרון חקלאי לכאלפיים משפחות, וגודל השטח הראוי לעיבוד הוא 600,000 דונם, שטח קרקע דומה לזה שהציע מיכאל הנגבי. מדברי יוסף ויץ אפשר היה להבין כי הצעתו נותנת מענה גם להיבט הביטחוני, שכן הוא ראה בנוודות גורם סיכון ביטחוני. הוא היה ער לעובדה שהיו שיקולים ביטחוניים נגד הצעתו וציין את הצורך בבחינה ביטחונית נוספת שלה. הוא הזכיר שהשטח גובל באויב מצפון, אולם ציין את העובדה שהאזור נחצה על ידי הדרך לראש זוהר. דרך זו תחצה גם את היישובים הבדווים, ובצדה תוקם התיישבות יהודית.

תגובתו של מיכאל הנגבי להצעתו של יוסף ויץ

הנגבי לא היה מרוצה מהצעתו של ויץ. הוא מתח ביקורת לא על רעיון התיישבות הקבע ומספר היישובים שיוקמו לבדווים, אלא על בחירת הנגב המזרחי כמקום העיקרי להתיישבות הבדווים, שתגרום לכישלון תכנית ההתיישבות. הוא סבר שהתיישבות בדווים מזרחית לבאר שבע תשים לאל את האפשרות ליישבם בקביעות. העברתם לאזור הררי ללא מים

איור 3. מיקום משוער של שני המרחבים של הכפרים הברווים לפי הצעת יוסף וייץ בוועדה לענייני פליטים, 1.9.1949. מפת הבסיס: עיבוד של מפת גבולות הממשל הצבאי ומיקומי השבטים הברווים בשנת 1962, ארכיון המדינה, תיק גל 17092/1.

ואמצעי קשר פירושה השארת המצב הקיים ללא פתרון יסודי. הוא ציין עוד כי יש לערער על ההצעה גם מן ההיבט הביטחוני, אולם לא פירט במה דברים אמורים. שתי הצעות ההתיישבות הבלוטו את הדמיון באסטרטגיה של שני האישים לצד השונות הניכרת בטקטיקה. שניהם שאפו לאותו יעד, העברת הברווים להתיישבות קבע. הטקטיקה של וייץ הייתה להעמיד דרישה חד משמעית לפני הברווים להתיישב. אלה שלא יקבלו אותה, אין מקומם בישראל.⁹⁴ לעומתו הנגבי, תושב הנגב, חבר קיבוץ נגבה של השומר הארצי, הקשור במפלגת האופוזיציה מפ"ם, היה אחראי ליחסים עם הברווים בתפקידו הקודם כ'מוכתר' היהודי של הקיבוץ. הנגבי הכיר את הברווים שנים ארוכות, גם במסגרת תפקידו כמושל צבאי בנגב, וסבר כי אי אפשר להצליח במשימת יישוב הברווים בדרך של פקודות. זו הייתה הפעם הראשונה בדיונים על תכניות ההתיישבות שבה נזכרה בפרוטוקול הידברות עם הברווים בהקשר למהלכים הקשורים בהם. בהמשך הדרך, פעילותו של הנגבי

94 להרחבה על דמותו של וייץ ראו, יוסי כץ, 'איתן בדעתו – יוסף וייץ ורעיון הטרנספר', עיונים בתקומת ישראל, חוב' 8 (1998), עמ' 247–353; מוריס, וייץ.

כמושל צבאי בנגב, וכמישם מדיניות הממשלה בראשות מפלגת מפא"י, הביאה עליו ביקורת חריפה מצד חבריו לתנועה, ובראשם חברי המחלקה הערבית של מפ"ם.⁹⁵ פורת התייחס במחקרו להצעותיהם של הנגבי וויץ, וקשר בינן להכרעת בתי המשפט בשאלת הבעלות על קרקעות: 'שני הצדדים בוויכוח (הנגבי וויץ) ידעו היטב שכל תוכנית ליישוב הברווים תהיה תלויה בהכרעת בתי המשפט בשאלת הבעלות החוקית על הקרקעות הנטושות. עוד ידעו הכל שהתהליך הנדרש כואב, אבל לשיטתם הזמן הפוליטי אוזל, והדבר מחייב פעולה מהירה גם בלי חקירה יסודית וכלי בדיקה משפטית מדוקדקת'.⁹⁶ בפרוטוקולים של דיוני הוועדה אין עיגון למסקנות אלה. יוסף ויץ לא הזכיר בדיון את הצורך בהכרעה משפטית, ואילו הנגבי לא רק שלא קישר את ההתיישבות בסוגיית הבעלות בקרקע, אלא להפך. הוא הבהיר במילים מפורשות, כי להבדיל מהצפון, 'בין הברווים אין מוקדם או מאוחר מבחינת זכויות כגלגיל ואפשר לבצע את התוכנית בשלבים'.⁹⁷ כדי להבין את ההבדל שהזכיר הנגבי בדבריו בין קרקעות הגלגיל לקרקעות הנגב, נדרש הסבר משפטי קצר על הדרך לרכישת זכויות בקרקעות. חוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858 הגדיר חמישה סוגי קרקע. שניים מהם רלוונטיים לענייננו: קרקעות 'מירי' וקרקעות 'מואת'. בקרקעות 'מירי' יש רלוונטיות למשך הזמן שבו הקרקע מיושבת. סעיף 78 לחוק הקרקעות העוסק בקרקעות 'מירי', קבע כי אפשר לרכוש זכויות עליהן מכוח עיבוד וחזקה שלהן במשך פרק זמן מסוים. נושא זה זכה לכינוי 'התיישנות רוכשת'. בצפון הארץ נכללו קרקעות רבות תחת הסיווג 'מירי', ולכן אלה שעיבדו אותן והחזיקו בהן כל תקופת התיישנות הקבועה בחוק יכלו בתנאים מסוימים לרכוש זכויות פרטיות עליהן. נושא זה נדון בהרחבה בספרות המשפטית ובפסיקת בתי המשפט.⁹⁸ לעומתן בקרקעות מסוג 'מואת', שהן קרקעות מתות ושוממות המרוחקות ממקום יישוב, אי אפשר לרכוש זכויות פרטיות ללא אישור מפורש של השלטונות, דבר שקיבל משנה תוקף בעקבות חקיקת פקודת הקרקעות (מואת) 1921, אשר ראתה במי שעיבד קרקע 'מואת', ולא הגיש בקשה לרישום זכויותיו במשרד הטאבו, עבריין ומסיג גבול. על פי רוב, הברווים לא פנו למשרד הטאבו בעזה ובבאר שבע ולא ביקשו לרשום זכויות.

לפיכך הנגבי, אשר ראה בקרקעות הנגב קרקעות לא רשומות מסוג 'מואת', סבר שהברווים לא יוכלו לרכוש זכויות מכוח חלוף השנים, ולכן אין כל דחיפות בטיפול מידי

95 מכתב אליעזר בארי לוועדה המרכזית, מפלגת הפועלים המאוחדת, 7.11.1951, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 15, מכל 25 תיק 1; פורת, מדיניות הפיתוח, עמ' 425.

96 פורת, שם, עמ' 412-413.

97 פרוטוקול הוועדה לענייני פליטים.

98 פליאה אלבק ורן פליישר, דיני מקרקעין בישראל, ירושלים 2005, עמ' 58; משה דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, ירושלים 1952, עמ' 316; חיים זנדברג, הסדר זכויות במקרקעין בארץ ישראל ובמדינת ישראל, ירושלים תשס"א; ע"א 149/81 סאלח נ' מדינת ישראל, פ"ד ל"ח (3) 374; ע"א 567/83 עבאס נ' מדינת ישראל, פ"ד מ"א (3) 741.

בתכנית ההתיישבות. עמדה דומה, שהצביעה על השונות בין קרקעות דרום הארץ לצפונה והתייחסה לנושא היעדר זכויות בקרקעות הנגב, הציג זלמן ליף ב־1 בדצמבר 1949:

הממשלה רואה בכלל את כל אדמות הנגב כאדמות המדינה שאין ולא הייתה בה לאף אחד, ובתוקף זה גם לברווים שהתגוררו שם, זכות קניין על הקרקע.

שלא כחלק הצפוני של הארץ אשר בו מכירה הממשלה שלפליחים, אשר נטשו את כפריהם, היו זכויות קניין על הקרקע שהייתה מעובדת על ידם – הרי בנגב, מלבד בחלקים קטנים, אין שום בעלות מוצדקת או רשומה. ברובה האדמה היא אדמה שוממה ובלתי נושבת. ומה שנוגע לאדמות העבוד שבאזור באר שבע, בה נאחזו הברווים והיו מעבדים אותה לסירוגין, פעם בכמה שנים או השתמשו בה לצרכי חניה ומרעה ועל־ידי כך קנו להם זכות חזקה – הרי גם ממשלת המנדט לא הכירה בחזקה זו כמקנה למחזיקים בעלות מהסוג של 'מירי'.⁹⁹

לימים הגיעה שאלת זכויות הבעלות של הברווים בקרקעות הנגב להכרעת בית המשפט העליון. בשנת 1984 הכריע בית המשפט העליון בפרשת הוואשלה. בפסק דין שכתב השופט אברהם חלימה נדחתה תביעת הברווים לזכויות בעלות בכמה חלקות קרקע בין באר שבע לדימונה, על יסוד סיווגן כמואת. בשנת 2015, בפרשת אלעוקבי, חזר בית המשפט העליון על הלכה זו בפסק דין שכתבה השופטת אסתר חיות, ובו נדונו זכויות הברווים בחלקות בנגב המערבי.¹⁰⁰ בכך נתן בית המשפט הלכה למעשה אישור לעמדה המשפטית שהציג הנגבי עשרות שנים קודם לכן בדיון בוועדה לענייני הפליטים.

דיוני הוועדה שנערכו לאחר מכן לא כללו הכרעה במחלוקת שבין הנגבי לוויץ ולא דנו בהתיישבות הברווים. ב־12 בדצמבר 1949 כתב ויץ ביומנו: 'משה דיין השתתף בדיוננו על הבידואים בנגב. דיון זה נמשך והולך ואינו מביא לשום תוצאה ממשית. הוחלט למנות ועדה קבועה שתטפל בבעיה זו ותביא חוות דעת והצעה לא יאוחר מאשר כעבור חודשיים'.¹⁰¹ רק בשנת 1962, שנים רבות לאחר אותו דיון בוועדה לענייני פליטים, הועלתה לראשונה בממשלה הצעה להקמת יישובי קבע לברווים בנגב. יוסף ויץ, שבאותה עת כיהן כראש מנהל מקרקעי ישראל, מונה לעמוד בראש ועדת בוחן בין־משרדית להובלת המהלך.¹⁰²

99 ראו בעניין זה מכתב זלמן ליף, יועץ לענייני קרקעות, לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, 11.12.1949, א"מ, חטיבה 130, תיק חצ/20/2402. ולאחרונה ע"א 4220/12 סלימאן מחמד אלעוקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל (לא פורסם), פסק דין מיום 14.5.2012.

100 ע"א 218/74 סלים עלי אגדיע אל-הוואשלה נ' מדינת ישראל, פ"ד לח (3) 141; ע"א 4220/12 סלימאן מחמד אל-עוקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל (לא פורסם) פס"ד מיום 14.5.15. כן ראו, חבצלת יהל, 'הויכוח הקרקעי בין ברואי הנגב ומדינת ישראל', היער, מס' 17 (2017), עמ' 55.

101 ויץ, יומני, כרך ד, 12.12.1949, עמ' 63.

102 יהל, מדיניות הממשלה הישראלית, עמ' 98-99.

בשנת 1969, באיחור של עשרים שנה, נחנכה תל שבע, העיירה הברדווית הראשונה. אחריה הוקמו יישובים ברדווים נוספים, גם הם בעלי אופי עירוני.

סיכום

בסתיו 1948, בעיצומם של הקרבות בנגב, עמדה שאלת ההתיישבות הברדווית על סדר יומה של ההנהגה היהודית. לאחר שהוחלט להתיר את שיבתם של ברדווים ידידותיים לנגב, פנו הרשויות לעסוק תחילה בנושא הדחוף של קביעת מקום יישובם, כאשר מתכונת ההתיישבות טרם נדונה. ההצעות השונות שעלו באשר למיקום ההתיישבות הברדווית, היו קשורות להתרחשויות ברמה הפוליטית הבין-לאומית, לדאגה לקביעת וביסוס גבולות המדינה וביטחונה, ולשאלות על צורכי ההתיישבות היהודית בנגב, אשר מצבה היה ככי רע. גבולות המדינה, ביטחונה וההתיישבות היהודית נתפסו בעיני הנהגת המדינה כמשולבים זה בזה, ומיקום ההתיישבות הברדווית צריך היה להיגזר על פיהם.

התגבשה שורה של הבנות הנוגעות להתיישבות הברדווית שהיו מוסכמות על ההנהגה. האחת, חיוני להפסיק את הנוודות ואין לה מקום במדינת ישראל המתפתחת. השנייה, יש לצמצם את פריסת הברדווים כפי שהייתה קודם למלחמה. השלישית, יש לקבוע במרחב אזורי מחיה מסויימים עבורם. רביעית, יש להקים יישובי קבע במתכונת של כפרים ברומה להתיישבות היהודית החקלאית של אותם ימים. בשלב מסוים אף גובשה הסכמה על מספר היישובים, כ־15 כפרי קבע.

לצד הבנות אלה לא הייתה הסכמה על מיקום היישובים, דבר שהשליך על סוג החקלאות שתהיה בהם: בעל או שלחין. הצעות שדגלו באזור הנגב המערבי, בקרבת ההתיישבות היהודית, אפשרו ביסוס חקלאות הכפרים הברדווים על שלחין, אך הצעתו של ידין להעבירם לשבטה, והצעתו המאוחרת של ויץ להעבירם לנגב המזרחי, שללו אפשרות כזאת. בתקופת המחקר שנסקרה כאן לא התקבלו החלטות סופיות על המיקום המדויק של ההתיישבות הברדווית, אלא היו רק כיוונים והצעות, ללא ביצוע. בראשית שנות החמישים עברו הברדווים לדרישת השלטונות לנגב המזרחי, עם שלוחה לכיוון הנגב הצפון-מערבי. באזורים אלה, אשר זכו לכינוי 'הסייג הגדול' (נגב מזרחי) ו'הסייג הקטן' (נגב צפון-מערבי), חיו הברדווים עד שנת 1966 תחת ממשל צבאי שחל על רוב אזרחי ישראל הערבים. אף שלא אותרה החלטה מפורשת, השוואה בין הצעתו של יוסף ויץ לפריסת השבטים הברדווים וגבולות הממשל הצבאי בשנת 1962 מצביעה בבירור על כך שבפועל התקבלה עמדתו באשר למיקום ההתיישבות (איור 3) ונדרחה הצעתו של הנגבי, שהייתה כרוכה בהקצאת משאבי מים וחטיבת קרקע נרחבת בנגב המערבי. הן הנגבי הן ויץ לא היו ממקורביו של בן-גוריון, אולם לזכותו של ויץ נזקף מעמדו כאחד מבכירי העוסקים במפעל ההתיישבות הציונית בכלל ובנגב בפרט, תפקידו הבכיר בקק"ל וכן קשריו לכמה מהאישים הבקיאים והפעילים בנושאי קרקעות וברדווים.

באשר לאופי ההתיישבות, השלטון הכיר בצורך להקים כפרים, אולם בפועל הדבר לא קודם לכלל מעשה. הטיפול בהקמת יישובי קבע לברווים, אשר העסיק את מקבלי החלטות בישראל בשנות המלחמה ולאחריה, לא עמד על סדר היום רוב שנות החמישים. בשנים אלה עברו והועברו רוב הברווים מזרחה, אולם בלי שהוסדרה התיישבותם. בשנות השישים, כשהחלו הרשויות לטפל בהסדרת ההתיישבות, היה זה לאחר שכבר נקבעו עובדות בשטח, האוכלוסייה הברווית גדלה מאוד ורכו המחלוקות בסוגיית הבעלות בקרקעות ונושאים נוספים הקשורים בכך.¹⁰³ משלהי שנות התשעים תובעים הברווים שישראל תכשיר את מקומות מגוריהם הנוכחיים ותקים עבורם עשרות כפרים חקלאיים, נוסף על היישובים שהוקמו עבורם לאורך השנים. היום גרים בברווים רבים לא במסגרת התיישבותית מוסדרת וחוקית. מציאות בעייתית זו מקשה על שילוב האוכלוסייה הברווית באופן ראוי בחברה הישראלית ומביאה לחיכוכים רבים עם השלטונות.¹⁰⁴

האם אכן התכנית להקמת כפרים חקלאיים קבועים לברווים הייתה אפשרית לכיצוע או שמא עסקינן בהצעות שהיו מלכתחילה חסרות סיכוי, הן מבחינת הנהגת המדינה והן מבחינת הברווים? התשובה אינה חד משמעית.

זכור, התיישבות הקבע הייתה חלק מחזונו של בן-גוריון והיוזמה לה הגיעה מקרב ההנהגה, ונתפסה כאינטרס שלטוני מובהק. אולם באותה עת סדרי העדיפויות היו שונים. הקמת יישובים חקלאיים הייתה כרוכה בהשקעת משאבים רבים, הן בכסף הן בכוח אדם. משאבי ומאמצי ההתיישבות נותבו לטובת יעדים שנראו חשובים וחינויים יותר, ובראשם קליטתם של מאות אלפי עולים, שהכפילו בתוך זמן קצר את היישוב היהודי. בנסיבות אלה התמקדו המאמצים ההתיישבותיים במציאת פתרונות עבורם. זאת ועוד, עקב המשאבים המוגבלים היו לרשויות עילות להתמקד בהתיישבות יהודית ולא בברווית. בהקשר לזאת ניתן לציין את הצורך בפזורה אוכלוסית הן כנגד התרסות טריטוריאליות והן להסרת החשש שיוזזו גבולות שביית הנשק, שהוגדרו בהסכם כזמניים. באותה עת רווחה התפיסה המדינית שהתיישבות היא הקובעת את הגבולות. זאת ועוד ההתיישבות נדרשה להעמדת תשתית חקלאית לצורכי מזון בסיסיים בנסיבות של מחסור חמור. היו גם טעמי ביטחון, מאחר שההתיישבות היהודית נתפסה כחלק ממערך ההגנה המרחבי, ולמתיישרים היה תפקיד מרכזי בהגנה על המרחבים נגד כוחות אויב ומסתננים, ולמניעת הברחות. לפיכך נושא

103 אליעזר גולדברג ואחרים, דו"ח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הברווים בנגב, ירושלים 2008, עמ' 13; הברווים מנו כ-40,000 איש בשנת 1978 וכ-230,000 איש בשנת 2016.

104 זאב ב' בגין, הסדרת התיישבות בדואים בנגב: סיכום מהלך ההקשבה לגבי תוכיר החוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב והמלצות למדיניות ולתיקון תוכיר החוק, ירושלים 2013, עמ' 2; ארנון סופר, בעקבות ועדת גולדברג: האם איבדה ישראל את הנגב הצפוני?, חיפה 2009; אורן יפתחאל, 'המרחב הברוו', "הלא מוכר" בתפתחותה של סוגיה אסטרטגית, בתוך: ראובן פדהצור (עורך), הברווים בנגב: אתגר אסטרטגי לישראל, נתניה 2013, עמ' 8-17.

עלייה, מזון וביטחון נחשבו דחופים יותר. נראה שהרשויות סברו שהבדווים יוכלו להמשיך בינתיים באורח חייהם המסורתי באוהלים עד שיהיו די משאבים לקדם את התכנית ליישובם. מבחינת החברה הברווית, התכנית לעבור להתיישבות קבע לא הייתה יוזמה שלהם. הם לא שותפו בדיונים על אופי התיישבותם, וספק אם ידעו את פרטי התכנית. המגורים באוהלים והנדידה עם העדרים היו חלק מרכזי באורחות חייהם, והם לא גילו עניין בשינוי לטובת ישיבת קבע בבית אבן. יתרה מזאת, ככל שהיו מקודמים הכפרים החקלאיים, הם היו נבנים במתכונת הסטנדרטית, אשר כללה בתי סוכנות קטנים וצפופים, כדוגמת אלה שנבנו אותה עת ואין להניח שהללו היו מתאימים לרצונותיהם של הבדווים או לצורכיהם. לסיכום, ההצעות להעברת הבדווים להתיישבות בכפרים חקלאיים בנגב, הדומים לכפרים המקבילים אשר הוקמו להתיישבות היהודית באותן שנים, הקדימו את זמנן. בשנות המלחמה ומיד לאחריה, נוכח סדרי העדיפויות, האילוצים והמגבלות לא היה באפשרות ההנהגה לעסוק בכך והנושא נזנח לשנים ארוכות. לצד זאת, גם אם היו מקודמות הצעות אלה, ספק אם הן היו מתקבלות בכרחה על ידי המשפחות הברוויות, שכן הן היו כרוכות בשינוי קיצוני באורח חייהם. יחלפו עוד שנים ארוכות עד שהבדווים ינטשו את האוהלים לטובת מבני קבע ויבואו בדרישה לרשויות המדינה, להקים עבורם עשרות כפרים חקלאיים.

